

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

ФАКУЛЬТЕТ ПЕДАГОГІКИ, ПСИХОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

КАФЕДРА ПЕДАГОГІКИ ТА МЕТОДИКИ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

**ФОРМУВАННЯ ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКИХ
МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ УЧНІВ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ
СУЧАСНОЇ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ**

**Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)**

Виконала:

*студентка 6 курсу, групи 631
спеціальності 013 «Початкова освіта»*

ДАРІЙЧУК ІРИНА ЮРІЇВНА

Керівник: док. пед. наук,

проф. Романюк С.З.

*До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № 6 від 22 листопада 2022 р.*

Зав. кафедрою _____ проф. Романюк С.З.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. НАУКОВІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКИХ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ В МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ.....	3
1.1 Еволюція та концептуальні засади морального виховання особистості.....	7
1.2. Сутність і структурні компоненти загальнолюдських моральних цінностей учнів початкової школи.....	13
1.3 Моральне виховання як чинник формування загальнолюдських моральних цінностей молодших школярів.....	28
Висновки до розділу 1	42
РОЗДІЛ 2. СИСТЕМА ФОРМУВАННЯ ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКИХ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ В УЧНІВ СУЧАСНОЇ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ	44
2.1 Особливості морального виховання в молодшому шкільному віці.....	44
2.2. Способи формування загальнолюдських моральних цінностей учнів в освітньому процесі початкової школи.....	53
2.3. Роль позакласної роботи у формуванні загальнолюдських моральних цінностей в молодших школярів.....	71
Висновки до розділу 2	79
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	81
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	84
ДОДАТКИ.....	90

ВСТУП

Актуальність теми. У процесі докорінної модернізації багатоаспектної діяльності сучасної початкової школи одним із провідних її завдань визначено формування в учнів загальнолюдських моральних цінностей як основи становлення майбутнього громадянина Української держави. Нагальна потреба в цьому зумовлена складною соціально-економічною ситуацією в нашому суспільстві, що спричинена трагічними подіями повномасштабної воєнної агресії Російської Федерації проти України. Вона актуалізувала необхідність виховання особистості, спроможної самостійно робити ціннісний вибір, визначати правильні моральні орієнтири свого життя в неординарних умовах сьогодення.

Утвердження й розвиток загальнолюдських моральних цінностей особистості учня нині визнано пріоритетом в освітній діяльності сучасної української школи. На важливості цього процесу наголошено в законах України «Про освіту» (2017) та «Про повну загальну середню освіту» (2020), Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа»(2016), Концепції розвитку педагогічної освіти (2018), Програмі «Нова українська школа у поступі до цінностей»(2018), Державному стандарті початкової освіти (2018) та інших законодавчих і нормативно-правових документах. Відповідно до їх положень виховання підростаючих поколінь слід організовувати на основі синтезу національних і загальнолюдських цінностей, забезпечуючи становлення громадянина – патріота України, духовно багаті особистості.

Задеклароване в Концепції «Нової української школи» виховання на цінностях посилило увагу вчених до цієї надзвичайно важливої проблеми і змусило їх та педагогів-практиків шукати ефективні шляхи її вирішення.

Стан дослідження проблеми. Актуальність зазначеної проблеми підтверджується працями В.Андрущенка, І.Беха, О.Вишневського, Т.Дмитренка, В.Жуковського, І.Зязюна, С.Клепка, П.Кононенка, В.Кременя, В.Огнев'юка, Ю.Руденка, О.Савченко, О.Сухомлинської, П.Щербаня та інших науковців, в яких викладено провідні філософські й теоретичні концепції освітньої інноватики, обумовлено відбір і реалізацію провідних цінностей в українській освіті, а також розробленням і впровадженням в освітній процес закладів загальної середньої освіти Програми «Нова українська школа у поступі до цінностей».

Водночас аналіз наукової літератури та діяльності початкової школи в період глобальних суспільних змін, реформування й модернізації системи освіти засвідчує потребу всебічного осмислення й успішного вирішення проблеми формування загальнолюдських моральних цінностей у молодших школярів.

Отже, недостатня розробленість окресленої проблеми вітчизняними вченими та нагальні потреби Нової української школи зумовили вибір теми дослідження **«Формування загальнолюдських моральних цінностей учнів в освітньому процесі сучасної початкової школи».**

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та впровадженні в освітній процес сучасної початкової школи системи формування в учнів загальнолюдських моральних цінностей.

Відповідно до мети роботи визначено такі **завдання дослідження:**

1) вивчити стан дослідження порушеної проблеми в психолого-педагогічній літературі й уточнити сутність понять «загальнолюдські моральні цінності», «моральне виховання», «моральна свідомість», «ціннісні орієнтації», «формування загальнолюдських моральних цінностей молодших школярів»;

- 2) з'ясувати роль і значення емоційної компоненти у формуванні загальнолюдських моральних цінностей учнів початкових класів;
- 3) обґрунтувати систему формування загальнолюдських моральних цінностей у молодших школярів;
- 4) виокремити на основі досвіду видатних педагогів умови формування загальнолюдських моральних цінностей в учнів початкових класів.

Об'єкт дослідження – формування в учнів початкової школи загальнолюдських моральних цінностей.

Предмет дослідження – система формування загальнолюдських моральних цінностей молодших школярів в освітньому просторі Нової української школи.

Для досягнення визначеної мети та вирішення сформульованих завдань використано комплекс взаємопов'язаних **методів дослідження**: *історико-логічний*, що дав можливість проаналізувати психолого-педагогічну, історичну, філософську літературу; *пошуково-бібліографічний* – для виявлення джерельної бази наукового пошуку; *предметно-цільовий*, який уможливив осмислення періодичних видань для виокремлення пріоритетів у формуванні загальнолюдських моральних цінностей; *системний* – для з'ясування вхідних параметрів, мети, завдань, результатів у діяльності закладів загальної середньої освіти; *теоретичне узагальнення* – для формулювання й обґрунтування висновків за результатами науково-пошукової роботи.

Теоретичне значення одержаних результатів полягає в науковому обґрунтуванні методичної системи формування загальнолюдських моральних цінностей в молодших школярів; у систематизації форм, методів, засобів її реалізації в освітньому просторі сучасної початкової школи; у створенні системи базових положень процесу формування загальнолюдських

моральних цінностей в учнів молодшого шкільного віку засобами моделювання педагогічних ситуацій.

Практичне значення одержаних результатів. Основні положення й висновки дипломної роботи можуть бути використані в освітньому процесі Нової української школи, під час професійної підготовки майбутніх учителів початкових класів у закладах вищої освіти; у системі підвищення кваліфікації вчителів початкової школи; у розробленні ефективних шляхів виховного впливу на молодших школярів для формування у них загальнолюдських моральних цінностей.

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, додатків.

РОЗДІЛ 1. НАУКОВІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКИХ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ В МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

1.1. Еволюція та концептуальні засади морального виховання особистості

Модернізація сучасної вітчизняної освіти відповідно до Концепції «Нова українська школа» відбувається з орієнтацією виховання на пріоритет загальнолюдських моральних цінностей, а не лише засвоєння окремих понять із сфери моралі. Вся діяльність школи, насамперед початкової, де закладаються основи формування особистості громадянина України і Європи, спрямована на виховання патріота з активною життєвою позицією, який діє згідно з високими морально-етичними принципами і здатний приймати відповідальні рішення в будь-яких ситуаціях своєї життєдіяльності, поважати честь, гідність і права людини.

Ідея Нової української школи передбачає освіту майбутнього, яка ґрунтується на формуванні компетентностей та вихованні на цінностях. «Дитині недостатньо дати лише знання, - стверджується в Концепції «Нова українська школа». – Ще важливо навчити користуватися ними. Знання та вміння, взаємопов'язані з ціннісними орієнтирами учня, формують його життєві компетентності, потрібні для успішної самореалізації в житті, навчанні та праці». І тут же наголошується, що «найосвіченіша людина може стати найгіршим злочинцем, якщо не розуміє і не поділяє загальнолюдських цінностей» [29].

Саме тому пріоритетного значення в розбудові Нової української школи набуває завдання формувати в учнів систему загальнолюдських цінностей – морально-етичних (гідність, чесність, справедливість, турбота,

повага до життя, повага до себе та інших людей) та соціально-політичних (свобода, демократія, культурне різноманіття, повага до рідної мови і культури, патріотизм, шанобливе ставлення до довкілля, повага до закону, солідарність, відповідальність). Із зазначеного випливає, що «у центрі освіти має перебувати виховання в учнів відповідальності за себе, за добробут нашої країни» [59].

Відповідно виховний процес у Новій українській школі як невід'ємна частина освітнього орієнтується на таку систему цінностей:

- загальнолюдські, що мають універсальне значення, - добро, правда, чесність, гідність, справедливість;
- національні – патріотизм, історична пам'ять, почуття національної гідності;
- громадянські – права і свободи людини, повага до законів, соціальної гармонії;
- сімейні – подружньої вірності, поваги до старших, допомоги молодшим;
- особистісні, що мають значення для людини, визначають риси характеру, поведінку, стиль власного життя.

Ретроспективний аналіз вітчизняної і зарубіжної літератури дає підстави переконливо стверджувати, що перелічені загальнолюдські цінності, моральні правила й норми, які регулювали людську взаємодію, формувались у процесі суспільного розвитку. Вони накопичувалися, з одного боку, у звичаях і традиціях народів різних країн, а з іншого – були узагальнені у працях мислителів та науковців, які систематизували універсальні етичні приписи й норми, традиції та закони.

Характеризуючи національну систему виховання зростаючих поколінь українців в умовах державотворчого процесу в Україні, Б. Чижевський, зауважував, що «моральне виховання особистості має базуватися на

поєднанні освіти й національної культури, де вся система виховання є гарантом демократичності суспільного устрою та державотворення й слугує ефективним засобом, за допомогою якого держава та попередні покоління мали змогу виховувати людей за своїми аналогами. Демократичне суспільство, на думку вченого, потрібно будувати на національній ідеї, любові до Вітчизни, класичній культурі й спрямовувати у площину Я-концепції особистості, творчої особистості, громадянина, патріота України» [61, с. 82].

Дослідниця В. Білоусова тлумачить моральне виховання як спеціально організовану міжособистісну взаємодію педагога з вихованцем на основі норм і принципів гуманізму. Під гуманізацією виховання педагог розуміє олюднення взаємин, що вможливорює морально-емоційну атмосферу взаємного розуміння, поваги й турботи про іншого, безкорисливого ставлення до кожної особистості не як до засобу досягнення власних інтересів, а як до мети. «У цьому випадку, – наголошує В. Білоусова, – інший сприймається як вища життєва цінність, викликаючи адекватне сприйняття ставлення до себе» [6, с. 187].

Аналіз наукових досліджень засвідчує, що термін «моральне виховання» вчені розглядають як: «суспільне явище, що підпорядковується законам суспільного розвитку» [40, с. 5]; «процес, специфічні функції якого здійснюються за своїми власними правилами та закономірностями» [40, с. 5]; «цілеспрямований вплив старшого покоління на молодше з метою вироблення в нього стійких моральних якостей» [27, с. 7]; «стрижень гармонійного розвитку особистості» [13, с. 7]; «форма трансформації досвіду й сфера реалізації людської моральної культури» [11, с. 104]; «корекція поведінки, виправлення бажань і почуттів, культивування чеснот на рівні мотивів діяльності» [25, с. 6].

Отже, необхідно констатувати наявність різноманітних поглядів на з'ясування сутності поняття загальнолюдських цінностей, морального виховання.

Ключовим поняттям у контексті досліджуваної проблеми вважаємо категорію моралі, що зумовлює необхідність її дефініцій.

У великому тлумачному словнику поняття «мораль» розглядається, як система норм і принципів поведінки людей у ставленні один до одного та до суспільства [11, с. 540].

Мораль, за філософським словником, – це складова індивідуального мікрокосмосу, вона є одним із моментів, які визначають картину світу [61, с. 275 – 276].

Важливо відзначити, що, як форма суспільної свідомості, мораль являє собою, сукупність принципів, вимог, норм і правил, які визначає поведінку людини в усіх сферах суспільного життя. Головна функція моралі – регулювати і оцінювати поведінку людини з погляду відповідності її мотивів і прагнень інтересам та потребам суспільства.

Необхідною складовою суспільної системи є мораль, яка впливає з певних позицій і за допомогою відповідних засобів на поведінку людей. Суспільні моральні вимоги не безпосередньо й автоматично реалізуються в прийнятні для суспільства способи поведінки. Будь-який суспільний вплив на людину тією чи іншою мірою відбувається через її внутрішнє свідомо-психічне життя. Обов'язковою й специфічною рисою морального впливу є його перетворення в особистісне переконання, у компонент моральної свідомості.

Моральний компонент виховання має бути найвиразніше втілений у змісті навчальних дисциплін, їхньому методичному забезпеченні, атмосфері й дизайні виховних заходів і загалом в освітньому просторі.

Моральне виховання як цілісна система ґрунтується на таких фундаментальних принципах, як: природовідповідність, гуманізм, культуровідповідність, демократизм, єдність сім'ї і школи, наступність і спадкоємність поколінь.

У виховному процесі принцип природовідповідності передбачає виховання людини в людині, розвиток того, що закладено в кожній дитині природою. Його обґрунтували у своїх працях О. Киричук [26], І. Мартинюк [39], М. Стельмахович [52], Є. Сявавко [58] та ін. науковці. Дотримання цього принципу сприяє споконвічній єдності людини з природою – це один із провідних принципів народної педагогіки.

Дефініція культуровідповідності передбачає реалізацію виховного процесу в рідному для дитини середовищі або в наближеному до нього. Засвоєні і примножені попередніми поколіннями традиції та звичаї, історія й культура містять у собі духовні, моральні цінності та мають величезне значення у системі формування загальнолюдських цінностей як найвищого рівня досконалості людини. Виховання починається в сім'ї, продовжується в дитсадку і школі на матеріалі національної культури, тобто на культурному досвіді матері й батька, свого роду, далеких пращурів, на культурно-історичних, національно-духовних традиціях рідного народу.

Принцип етнізації виховного процесу вимагає наповнення його національним змістом, спрямованим на формування національної свідомості громадянина. Він покликаний відтворити в дітях рідний народ, увічнити специфічне, самобутнє, що є в кожній нації [22].

Високе суспільне визнання людини, її гідності, цінності як особистості, право на свободу, щастя й виявлення здібностей, утверджує принцип гуманізму. Він прогнозує створення для особистості умов гармонізації відносин між людиною й суспільством, людиною та природою тощо. Упровадження цього принципу в навчальному процесі передбачає перехід від

монологу вчителя до його діалогу з учнями, тобто подолання авторитарної педагогіки.

Запорукою гуманізації слугує рівень демократичності в закладі освіти, співдружності педагогів та учнів, дисциплінованості й відповідальності школярів. Найслабша дитина має відчувати, що таке гідність. Для українців завжди характерними були гуманізм і милосердя.

Дотримання принципу демократизму у виховному процесі вимагає високого рівня гуманізму, унеможлиблює байдужість, черствість у стосунках між учителем й учнем. В основу його необхідно покласти почуття доброзичливості, уміння сприймати біль інших людей, здатність відгукнутися на чуже горе.

Принцип єдності сім'ї і школи, сім'ї та громадськості означає їхнє зближення на основі взаєморозуміння, взаємовиховання, взаємодопомоги. Користь від державного, сімейного та громадського виховання обопільна.

Найкращі умови для розвитку особистості створюються у процесі поєднання родинних і загальнолюдських, загальнонаціональних та регіональних традицій, звичаїв і обрядів, які підтримують насамперед батьки, громадськість. При цьому активне залучення дітей – могутній фактор впливу на особистість [33].

Принцип наступності й спадкоємності поколінь, культурних і духовних цінностей становить серцевину змісту освіти та виховання, забезпечує неперервність виховного процесу: від родинного, дошкільного до виховання у ЗВО [33]. Кожний наступний етап постає як логічне продовження попередніх, завдяки чому формується цілісне світосприйняття. Такий підхід до організації виховного процесу сприяє збереженню й примноженню духовної єдності поколінь, формує монолітну націю.

Принцип цілісності вимагає, щоб увесь вплив на людину (особу) був постійним, неперервним, здійснювався всіма виховним інституціями.

Отже, кожен із принципів морального виховання більшою чи меншою мірою пронизує всі напрями виховання, сприяючи оптимізованій організації виховного процесу та слугуючи методологічною основою формування в учнів загальнолюдських моральних цінностей.

Як свідчить аналіз психолого-педагогічної літератури, формування досліджуваного феномена завжди привертало увагу вчених. Проте в науці не склалося єдиної думки щодо розуміння сутності загальнолюдських моральних цінностей, хоча більшість зарубіжних та вітчизняних науковців констатують нагальну потребу у формуванні загальнолюдських цінностей молодших школярів. Щоб допомогти педагогам у вирішенні окресленої проблеми, необхідно створити в закладах освіти ефективну систему підтримки та активізації розвитку в учнів високих моральних якостей.

1.2. Сутність і структурні компоненти загальнолюдських моральних цінностей в учнів початкової школи

Аналіз джерельної бази дослідження засвідчує, що загальнолюдські моральні цінності як основа життєдіяльності особистості постають предметом вивчення насамперед у психологічних і педагогічних дослідженнях. Так, О. Вишневський, акцентуючи на важливості формування моральних цінностей для демократизації українського суспільства, зазначав, що шлях до успіху в сучасному українському вихованні можливий лише через моральне відродження. Практичне завдання вихователя полягає в удосконаленні того середовища, у якому живе вихованець (стосунки в сім'ї, школі, інституті; зміст освіти; методи навчання тощо), а також у «демонструванні» власного ставлення до світу (до фактів, подій, людей, літературних образів, історичних постатей тощо). Учений зауважував, що

потрібно намагатися вчасно надати вихованцеві моральну допомогу своєю порадою та прикладом [12, с. 105 – 106].

Досліджуючи виховні цінності юного покоління в Україні, М. Стельмахович зосереджував увагу на тому, що система освіти повинна виховувати високоморальну особистість на засадах національних надбань: «Мудрість нашого народу йде від діда-прадіда, отця-матері, родини, рідної оселі й материнської мови, землі-годувальниці, від ясного неба й світлого сонця, матінки-природи, від доброго серця й щирої душі, глибоких людських почуттів і переживань, кришталевої чесності й людяності, світлої духовності, сердечної любові до дітей, духу Матері-України» [52, с. 131].

Аналіз наукового доробку вітчизняних учених дає можливість з'ясувати сутність поняття «цінності» як основоположного для нашого дослідження.

Заслуговує на увагу визначення терміна «цінності», яке пропонує Т. Бутківська: «Цінності – це системотворче ядро програми, задуму, діяльності і внутрішнього духовного життя людини» [9].

Автори педагогічного словника тлумачать категорію цінності так: «Цінність – позитивна чи негативна значущість об'єктів довкілля для людини, класу, групи, суспільства загалом, що визначається не їхніми властивостями, а їх залученням у сферу людської життєдіяльності, інтересів і потреб, соціальних відносин» [44, с. 484].

У фундаментальному виданні «Енциклопедія освіти» цінності розглядаються як «властивості буття, які створює людина, або які мають певне ставлення до неї», «опосередкований культурою еталон належного у досягненні потреб, котрий має трансцендентний характер, що виходять за межі індивідуальної свідомості» [19, с. 992]. Водночас стверджується, що «цінності можна розглядати і засіб відображення дійсності у свідомості людини, тобто суб'єктивного відображення об'єктивної реальності. Цінності

відображаються у свідомості людей у вигляді оцінних суджень. Цінності мають відносний характер, оскільки дійсність не знає абсолютного. Критерієм оцінки виступає узагальнений образ, зразок, ідеал» [19, с. 993].

Цінності являють собою системотворче ядро, тобто утворення, в основі яких лежать почуття людей, що спрямовані на ідеал. Ідеальне – це те, до чого людина прагне. Цінності свідчать про позитивну або про негативну значущість будь-якого об'єкта, стосуються нормативного, оцінного аспекту явищ.

Численна кількість людських потреб і способів сприйняття навколишнього світу зумовлює появу різноманітних оцінок: те, що для однієї людини має велику цінність, для іншої – малозначуще чи зовсім нецінне. З формального погляду цінності поділяють на позитивні та негативні, відносні й абсолютні, суб'єктивні та об'єктивні. До моральних цінностей належать нормативні уявлення про добро і зло, справедливість, прекрасне й потворне, про призначення людини, людські ідеали, норми, принципи життєдіяльності тощо. Вони слугують основою всіх вчинків, діяльності людини, мають моральну значущість і впливають на суспільне життя.

Існують різні підходи до класифікації цінностей. О. Вишневський вважає: «Один з можливих підходів до розв'язання проблеми класифікації цінностей ґрунтується на врахуванні критерію сфер їх застосування. Тут маємо справу найперше з соціальним життям людини, що включає: сферу особистого життя, її життя в родині, стосунки в суспільстві (громаді), національно-державне життя і нарешті, її ставлення до всіх людей на землі (сфера загальнолюдських стосунків). До цього слід додати також специфічну сферу ставлення людини до Природи – як власної (здоров'я, краса тіла тощо), так і природи навколишньої, з якою вона фактично становить єдність [13, с. 91].

Учений виокремлює «шість груп цінностей:

1. цінності особистого життя (воля, мудрість, урівноваженість, працьовитість тощо);
2. цінності родинного життя (подружжя вірність, гармонія стосунків поколінь, гостинність, злагода між членами родини тощо);
3. громадянські цінності (права й свободи людини, суверенітет особи, пошана до закону тощо);
4. національні цінності (державна незалежність України, патріотизм, почуття національної гідності тощо);
5. абсолютно вічні цінності (віра, надія, любов, правда, справедливість, доброта тощо);
6. валеологічні цінності (увага до власного здоров'я, загартування організму, дбайливе ставлення до довкілля тощо).

Правомірність такого підходу зумовлена тим, що саме в цих сферах відбувається життєдіяльність людини» [14 с. 92].

Необхідно зазначити, що складна природа цінностей зумовила різні підходи до їх характеристики та класифікації.

В. Василенко тлумачить категорію цінності з позицій ставлення до неї суб'єкта: «Цінність» детермінована обома сторонами ціннісного ставлення, її величина і характер водночас залежать від визначень суб'єкта (суб'єктивний характер цінностей) і властивостей об'єкта – носія цінності (об'єктивний характер цінності) [10, с. 45]. У тому, що цінність є одночасно і предметом, і ставленням до цього предмета, якраз і полягає особливість категорії «цінність».

Нам імпонує думка групи науковців (О. Вишневський [16], В. Струманський [54], О. Сухомлинська [56]), які тлумачать духовні вартості як ієрархічну систему ідеалів, цілей і понять, репрезентуючи її п'ятьма сферами функціонування цінностей: абсолютні вічні (загальнолюдські), національні (культурно-національні), громадянські (суспільні), сімейні та

вартості особистого життя. У найпростішому та найзагальнішому вираженні загальнолюдські цінності – це ідеї, ідеали, сформовані людством в процесі цивілізованого поступу.

Усі аксіологічні теорії, починаючи ще з античних часів, прагнули розв'язати чотири основні проблеми: що являє собою цінність, суб'єктивний чи об'єктивний характер вона має; емоційно-чуттєва, раціоналістична або волютивна сфера психіки відповідає за засвоєння людиною цінностей; яке функційне призначення цінності у взаємодії людини та світу. Важливо чітко розмежовувати два самостійні поняття, які часто ототожнюють: власне «цінність» і «ціннісні орієнтації» особистості [5, с. 14 – 15].

Філософський енциклопедичний словник визначає ціннісні орієнтації як «найважливіші елементи внутрішньої структури особистості, закріплені життєвим досвідом людини, всією сукупністю її переживань і такі, що відокремлюють значуще, істотне для даної людини від незначущого, неістотного» [61, с. 732].

В «Енциклопедії освіти» ціннісні орієнтації розглядаються як «відносно стійка система спрямованості інтересів і потреб особистості на певну ієрархію життєвих цінностей, схильність у наданні переваги певним цінностям у різних життєвих ситуаціях, спосіб розрізнення особистісних явищ і об'єктів за рівнем їхньої значущості для людини» [19, с. 991].

Цінності й ціннісні орієнтації – не тотожні поняття, проте, на нашу думку, між ними існує зв'язок: не тільки від індивіда до соціуму, а й навпаки. Отже, ціннісну орієнтацію особистості варто характеризувати як результат проєктування цінності – явища соціумної свідомості – на емпіричну площину свідомості індивідуальної, що дасть змогу реалізувати окреслені нижче умови.

1. Цінність – феномен соціумної свідомості. Кожне явище дійсності в аксіологічному плані має своє естетичне, філософське й етичне значення

(тобто ступінь наближеності до вищих духовних цінностей – Краси, Істини та Добра, які є найабстрактнішими й найдосконалішими втіленнями Красивого, Розумного та Доброго). Цінність явища – взаємозумовлена сукупність цих значень. Ціннісна орієнтація як явище індивідуальної свідомості є проєкцією певної вартості на площину емпіричної психіки людини, результатом об'єктивації особистості в процесах її світосприймання (естетичний компонент), світоосмислення (аналітичний компонент) і світоперетворення (етико-діяльнісний компонент). Зазначені процеси ґрунтовані на емоційно-чуттєвій, раціоналістичній та волютивній сферах психіки, що становлять цілісне світоставлення особистості. Трансформація вартості в ціннісну орієнтацію відбувається в єдності та взаємозумовленості естетичного, філософського й етичного аспектів.

2. Цінність – об'єктивна, ціннісна орієнтація – суб'єктивна. Перехід цінностей у ціннісні орієнтації свідчить про об'єктивацію особистості. Цінність має якісну характеристику (ступінь наближеності до ідеалів Краси, Істини, Добра), що впливає на її кількісні показники (амплітуда функціонування). Що вищий ранг цінності, то вона незалежніша від історичних умов, соціальних змін, поглядів і смаків окремих людей [26, с. 115]. Аксиологічний рівень розвитку особистості залежить від рангу цінностей, трансформованих у ціннісні орієнтації, стійкості останніх, багатоплановості, гармонійності поєднання.

3. Оскільки цінність – це єдність естетичного, філософського й етичного значень об'єкта, у ціннісну орієнтацію вона трансформується через співдіяльність емоційно-чуттєвої, раціоналістичної та волютивної сфер психіки людини. Функційна в ціннісному плані «об'єкт-особистість» емоційно-чуттєва сфера відіграє роль «приймача» ціннісної інформації, раціоналістична – «механізму її опрацювання», а волютивна – «реалізатора».

4. «Функційні значення цінності в соціумній свідомості й ціннісні орієнтації у свідомості індивідуальній ідентичні:

- диференційна функція (відокремлення одиничного та з'ясування його статусу);
- інтегративна функція (визначення спільного, такого, що об'єднує окремі явища);
- систематизувальна функція (координування окремих явищ у детермінаційній системі);
- смисловизначальна функція (орієнтування в з'ясуванні причинно-наслідкових зв'язків);
- цілевизначальна функція (співвідношення з ідеальним, абсолютним);
- консерваційна функція (збереження досвіду, його «кодування»);
- комунікаційна функція (забезпечення спільної комунікативної основи в спілкуванні людей, націй, соціокультурних формацій);
- коригувальна функція (імперативний вплив на життя людини і соціуму, їхня норматизація, певна модуляція» [8, с. 116].

У формуванні загальнолюдських моральних цінностей активно використовуються методи навчання і вправ, які перебувають у тісному зв'язку з методами, що сприяють нагромадженню, закріпленню таких складників цінності іншої людини, як відповідальність, справедливість, повага до людської гідності, людяність, милосердя.

Метод рольової гри – важливий метод закріплення позитивних дій. Граючи в рольові ігри, діти прагнуть до захоплюючої мети. Ігрова діяльність за своєю суттю завжди творча. Кожний її учасник є одночасно і співавтором, і виконавцем загального задуму. Він виступає в активній позиції, оскільки рольові дії потрібно самому придумати відповідно до змісту гри.

Вчинки і дії учнів потрібно оцінювати, закріплювати, посилювати чи стримувати. У ході організації та проведення роботи важливе значення мають як зовнішні, так і внутрішні стимули. Стимулювати – означає спонукати, давати поштовх, імпульс думкам, почуттям, діям. Для посилення впливу на особистість школяра застосовують різноманітні методи стимулювання, серед яких найбільш продуктивні є змагання, заохочення й покарання.

Заохочення – це спосіб оцінювання суспільної позитивної поведінки й діяльності окремого учня або колективу. Його стимулююча роль умотивована тим, що воно містить суспільне визнання того способу дії, який вибраний учнем і якого він дотримується у житті. Переживаючи почуття задоволення, школяр відчувається бадьорим та енергійним, упевненим у своїх силах, готовим до подальшої роботи.

Схвалення – найпростіший вид заохочування, яке педагог може висловити жестами, мімікою, позитивною оцінкою поведінки чи роботи учня, колективу, довірою у вигляді доручення, поцінуванням перед класом, учителями, батьками. Заохоченням більш високого рівня є вдячність, нагородження тощо, що продовжують стійкі позитивні емоції, дають вихованцям довгочасні стимули.

Незважаючи на позитивні аспекти цього методу, слід дотримуватися ретельного дозування, справедливості, особистого підходу до його застосування. Так вчителі звикли заохочувати лише тих вихованців, які досягли успіху, натомість обмежують увагою тих, хто виявив відповідальність, чуйність, допомагаючи іншим, хоч і не досягнув високих результатів. Обираючи заохочення, важливо знайти міру, гідну вихованця, оскільки понад помірну похвала спричинює пихатість.

Ставлення педагогів до методу покарання суперечливе й неоднозначне. Так, під впливом теорії вільного виховання в перші роки роботи радянської

школи покарання взагалі були заборонені. Обґрунтовуючи правомірність покарання як одного з методів виховання, А. Макаренко писав: «Розумна система вимог не тільки законна, але й необхідна. Вона допомагає сформуватись міцному людському характеру, виховує почуття відповідальності, тренує волю, людську гідність, вміння чинити опір спокусам і переборювати їх» [37, с. 137].

Покарання – це вплив на окрему особистість чи на весь колектив, в його основі лежить засудження дій і вчинків, що суперечать нормам суспільної поведінки. Покарання змушує учнів дотримуватися вимог, усталених у колективі, воно здатне корегувати поведінку дитини, дає їй зрозуміти, де і в чому вона помиляється, зумовлює почуття незадоволення собою. А. Макаренко називав цей етап «виштовхуванням із спільних рядів» [37, с. 140]. Застосування цього методу породжує в дитини потребу змінити свою поведінку, але за будь-яких умов воно не повинно задавати їй страждань – ні фізичних, ні моральних.

Досвід роботи закладів освіти дає підстави стверджувати, що невдало й невміло використаний метод покарання негативно позначається на процесі виховання цінності іншої людини, тому що нівелює волю учня, впливає на нервову систему, озлоблює дитину. Усе це виникає внаслідок неврахування вихователями індивідуальних особливостей учнів, педагоги не завжди перевіряють ці факти, не доводять провини, не аргументують покарання. Тому учень сприймає це як кару за скоєне, що призводить до спротиву, породжує страх перед дорослими, розвиватиме хитрість і лицемірство. Незаслужене покарання призводить до появи бажання помститися, зробити щось «на зло» вихователеві, актуалізує нові конфлікти.

Ефективність методів заохочення й покарання підвищується за таких умов:

– заохочення та покарання мусять бути справедливими, неправильне оцінювання поведінки, захвалювання спричинюють пихатість, самовпевненість, породжують заздрощі з боку товаришів; натомість незаслужене покарання, обурює вихованця обурення, тому заохочувати чи карати можна тільки детально проаналізувавши вчинок або поведінку школяра;

– до заохочень і покарань не варто вдаватися часто, оскільки часті заохочення призводять до того, що учень після кожного позитивного вчинку очікує на певну «винагороду», він поводить себе добре задля того, щоб «заробити» нагороду; якщо ж карати вихованця за його вчинки надто часто, він звикає до них і покарання на нього вже не діють;

– заохочення й покарання доцільно застосовувати залежно від їх зростання від найменшого до найбільшого, інакше збіднюється арсенал цих виховних засобів; адже якщо учень отримав більш вагоме заохочення чи покарання, то менші заходи впливають на нього вже не так ефективно;

– заохочення та покарання повинні бути гуманними, неприпустимо, коли, вдаючись до покарання, ображають людську гідність вихованця, який того не заслужив.

Основним критерієм ціннісного ставлення до людей слугує доброта. У межах моральної свідомості добро – це абсолютна, самоочевидна загальнолюдська цінність, що втілює все моральне, людське, символізує щастя й добробут людини. Із добром пов'язують усі позитивні відчуття людини, що сприяють її життєдіяльності та виражають прагнення до вдосконалення себе й навколишнього середовища. Добро – це людяність, яка реалізована в справах, вчинках. Лише втілене в добротності, в особистісних якостях (чеснотах), добро може слугувати ознакою ціннісного ставлення до людини.

Добра людина завжди дарує позитив і радість іншим, їй властиве почуття доброзичливості, що може виявлятися у вмінні покращити настрій, вислухати людину, виявити інтерес до її турбот і потреб, розділити горе та радість, відгукнутися на душевні стани оточення, вчасно прийти на допомогу всім, хто її потребує.

Важливим компонентом ціннісного ставлення до людини є милосердя, що перегукується зі співчуттям і базоване на чуйності, співпереживанні, щиросердності. Милосердя вимагає від людини оперативної допомоги кожному, духовно-емоційної та конкретно-практичної уваги і співчуття, уміння раціонально розв'язувати конфлікти, доброзичливого ставлення до успіхів іншої особи. Милосердя та людинолюбність суспільства, сім'ї, окремої людини залежить, передовсім від ставлення до дітей, людей похилого віку, до найбеззахисніших і тих, які потребують допомоги. Безперечно моральна цінність милосердя зростає тоді, коли його виявляють безкорисливо, за велінням серця, коли за допомогу не чекають винагороди.

Співчуття як один із складників милосердя виражене в розумінні почуттів, думок і внутрішнього стану іншої людини, наданні моральної підтримки її прагненням та готовності сприяти їх реалізації. Співчуваючи кожен може відчутти себе на місці іншої особи, побачити в ній схожу на себе людину. Виявляючись в участі та співпереживанні, полегшенні важких і неприємних почуттів іншої людини, співчуття органічно пов'язане з душевною чуйністю. Усі разом вони становлять емоційний бік цінності іншої людини. Переживання допомагають оцінити вчинки оточення та власні дії [30].

Чуйність виявляється в поважному ставленні до інтересів, почуттів, потреб людей, сприяє розумінню їхнього душевного стану й настрою, мотивів, якими вони керуються, роблячи ті чи ті вчинки. Тактовне ставлення до самолюбства та гордості, почуття власної гідності, турбота про потреби й

бажання людей – важливі аспекти чуйності, що заперечує грубість, нетерпимість, підозрілість, байдужість.

Наближення до внутрішнього стану інших людей поступово формує внутрішній такт і культуру співпереживання, що вможлиблює оптимальну форму ціннісного ставлення до людей. Основними ознаками тактовності можна назвати обережність, почуття міри, вміння знайти в кожному конкретному випадку потрібну форму спілкування, коректне надання допомоги чи послуги. Її виявами є розуміння внутрішнього стану людини, правильне оцінювання своїх слів, вчинків, розуміння того, як їх сприймає інша людина, яку реакцію вони викличуть у неї [5 с. 29 – 30].

Почуття такту органічно пов'язане з делікатністю, що становить стрижень і мірило справжньої вихованої людини. Про делікатність свідчить вміння виявити в ставленні до оточення обережність, уважність, прагнення не завдавати неприємностей. Діапазон відтінків делікатності дуже широкий – від вміння людини поводитися з іншими коректно, зважати на їхнє самолюбство до розуміння того, як діяти в конкретній ситуації, як краще висловити співпереживання, допомогти, не давши людині відчувати себе зобов'язаною, боржником, як радіти чужому успіху [62, с. 36].

Важливим компонентом цінності особистості іншої людини постає порядність, що полягає в неспроможності робити погані, нечесні аморальні вчинки. Це поняття виявляє гармонійну єдність із внутрішнім світом особистості та її зовнішніми виявами. Порядність пов'язана з раціональним ставленням до життя, із великодушністю, яку ми вважаємо вищою формою людяності. Великодушність характеризує таке ставлення до людей, коли гуманність перевищує звичну межу взаємоповаги. Великодушна людина привітна, діяльна, щедра навіть у взаєминах з тими, хто не завжди заслуговує на доброту. Ознаками великодушності є самопожертва заради інтересів інших осіб, поступливість, здатність пробачати вади. Ця якість становить

основу шляхетності, що характеризує вчинки людей, із погляду мотивів, якими вони продиктовані. У руслі гуманізму, шляхетність розуміють як моральну стійкість, самовідданість, здатність долати егоїстичні вияви душі, спроможність робити безкорисливі вчинки.

Визнання цінності людини ґрунтоване на повазі до гідності особистості. Основні ознаки й вияви поваги до людини та її гідності – визнання цінності іншої особи, забезпечення рівності прав, можливості задоволення потреб та інтересів, надання свободи вибору й волевиявлення. Однак ми нерідко спостерігаємо, як людині важко розв'язувати конфлікти, коректно дискутувати, гідно доводити свою правоту, поступатися з доброї волі, до того ж ми не завжди протестуємо проти приниження власної гідності.

Усе це спонукає нас до усвідомлення, що почуття людської гідності необхідно відродити й зберегти. Гідність тісно пов'язана із толерантністю, для якої характерне терпиме ставлення до інтересів, переконань, вірувань, звичок і поведінки оточення. Вона виявляється в прагненні досягти взаємного розуміння й узгодження різноманітних інтересів та думок без застосування тиску, переважно методами роз'яснення. Толерантність є формою поваги до людини, визнання за нею права на власні переконання, на те, щоб бути іншою. Вона передбачає гуманне ставлення до людей різного світогляду, політичних орієнтацій, традицій, не допускає ворожості культур та ідеологій, міжнаціональних конфліктів, є запорукою успішного самовираження й самореалізації особистості, що сприяє перетворенню її в найвищу цінність.

Показником ціннісного ставлення до особистості іншої людини є відповідальність, що характеризує кожного з погляду виконання ним моральних вимог, які виражають рівень участі як у власному моральному вдосконаленні, так і в удосконаленні суспільних відносин. Відповідальність

може бути реалізована лише тоді, коли вона поєднана зі свободою волевиявлення, принциповістю й рішучістю особистості, повагою людей.

Наступним компонентом в цінності особистості є справедливість, яка постає в нашій свідомості як мета й регулятор важливих ціннісно-сміслових ідей та уявлень. Вона полягає в тому, щоб бути справедливим у ставленні до іншої особистості, поважати її, зберігати свободу дій. У моральній свідомості справедливість означає рівність всіх людей у їхніх правах, можливостях, задоволенні потреб у праці, чесний, об'єктивний розподіл обов'язків. Тільки поважаючи права інших, людина активно й вільно виконує свої зобов'язання, правильно визначає те, у чому одна людина відчуває більшу потребу, ніж інші. Справедливість стимулює особисту активність, самостійність, рішучість щодо антигуманних виявів поведінки оточення, тісно пов'язана з вимогливістю, принциповістю, сумлінністю, чесністю, правдивістю, сердечністю й щирою відкритістю.

Змістовий бік цінності іншої людини становить миролюбність, базована на визнанні людського буття як найвищої моральної цінності. Вона передбачає повагу до особистої національної гідності окремої людини й цілих народів, прав людини та народу на власний вибір стилю життя.

Миролюбність сприяє взаєморозумінню людей, поколінь, взаємодії різних груп, етносів, націй, культур, їй протистоїть агресивність, схильності до використання насильницьких засобів у розв'язанні конфлікту, підозра й недовіра у людських взаєминах.

Отже, аналіз сутності поняття «цінності людини» дає змогу виокремити його основні характеристики :

– доброта – здатність і готовність людини робити добрі справи на користь іншим особам, що виявляється в доброзичливості, добротворчості тощо;

– відповідальність – своєчасне й відповідальне виконання своїх обов’язків та дотримання моральних вимог; повага до прав і свобод іншої особи, надання їй допомоги й підтримки; вимогливість до себе та інших; самокритичність і саморегуляція власної поведінки; протидія злу та насильству;

– справедливість – чесність і сердечність у взаєминах, правдивість; об’єктивність в оцінюванні себе та інших осіб; самокритичність; доброчесність;

– повага до людської гідності – шанобливе ставлення до людини (повага до її переконань, моральних принципів, звичок тощо); прагнення не завдавати незручностей та неприємностей; ставлення до іншої людини як до унікальної особистості; коректність; самоповага;

– людяність – любов до людини, повага її гідності; чуйність і турбота про інших осіб; вміння дякувати;

– миролюбність – довір’я; толерантність; поблажливість; вміння прощати, просити вибачення; вміння знаходити консенсус;

– милосердя – доброта; співчуття та допомога ближньому; лагідність; співпереживання.

Виокремленні складники змісту ціннісного ставлення до іншої людини – це не механічна сума частин, а справжня система, компоненти якої тісно взаємодіють. Результатом такої взаємодії є нові якості, відсутні в окремих складниках [5, с. 33].

Отже, загальнолюдські моральні цінності як соціальний феномен впливають на поведінку, суспільно корисну діяльність кожного індивідуума; слугують орієнтиром суспільної свідомості на систему ідеалів, поглядів, переконань, пропагованих засобами масової інформації, культурними, освітніми закладами; регулюють відносини між особистістю та суспільством,

поведінку окремих людей, тобто виконують, мотиваційну, орієнтаційну та регулювальну функції.

1.3 Моральне виховання як чинник формування загальнолюдських цінностей молодших школярів

Ретроспективний аналіз досягнень різних галузей науки та історичного поступу людства засвідчує, що формування цінностей – процес тривалий, складний і багатоаспектний, оскільки «специфічність усвідомлення об'єктів соціальної дійсності як цінностей передбачає наявність для цього певних психологічних механізмів. На перший план виходить такий вид оцінного процесу, як оцінна діяльність людини, спрямована на засвоєння та усвідомлення об'єктивно змістовної сторони об'єкта чи предмета, на оцінювання їх властивостей з точки зору потреби, корисності, прийнятності для задоволення потреб та інтересів особистості, реалізації цілей її діяльності. Результат цієї оцінної діяльності – усвідомлення цінності й тим самим формування ціннісних орієнтацій та особливості ставлення» [19, с. 999].

Дослідники слушно стверджують (і ми поділяємо їх думку), що «ціннісні ставлення сприяють найадекватнішому вираженню людиною моральних почуттів, спонукають до моральної рефлексії, забезпечують психологічний комфорт у спілкуванні, викликають відповідну доброзичливість і ввічливість. Їх формування – двосторонній, взаємозворотний процес, на основі якого виявляється ціннісне ставлення однієї людини до іншої» [20, с. 990].

Ефективним чинником формування загальнолюдських цінностей, ціннісних ставлень і ціннісних орієнтацій, що є регуляторами відносин у суспільстві, виступає моральне виховання. Воно розпочинається в сім'ї і в

процесі соціалізації особистості триває впродовж усього її життя, утверджуючи такі норми, як гуманізм і демократизм, що відображені в ідеалі вільної людини з високорозвиненим почуттям власної гідності, поваги до іншої людини. Особливого значення цей процес набуває в молодшому шкільному віці, оскільки передбачає формування в учнів початкових класів почуття любові до батьків, вітчизни, правдивості, справедливості, чесності, скромності, милосердя, готовності захищати слабших, шляхетного ставлення до жінки, розвиток інших чеснот.

Основними поняттями морального виховання молодших школярів є: мораль, моральний ідеал, моральний кодекс, моральні норми, моральні переконання, почуття та якості.

Мораль – система ідей, принципів, законів, норм і правил поведінки та діяльності, які регулюють гуманні стосунки між людьми. Мораль виконує пізнавальну, оцінну, виховну функції, а її складниками є моральна свідомість, моральна діяльність, моральні відносини. Норми й принципи моралі, моральні ідеали та почуття утворюють систему моралі, що становить основу, життєву позицію особистості.

Моральний ідеал – образ, що втілює найвищі моральні якості, слугує взірцем, до якого слід прагнути. Це той взірець моральної досконалості, що спонукає особистість до саморозвитку і на який зорієнтований виховний процес.

Моральна норма – вимога, яка регламентує обов'язки людини щодо навколишнього світу, конкретні зразки, що орієнтують поведінку особистості, дають змогу оцінювати й контролювати її. Сукупність моральних норм утворює моральний кодекс.

Якщо мораль є суб'єктивним уявленням людини про добро та зло, то практична її діяльність із творення добра, зумовлена внутрішніми мотивами («голосом совісті»), постає як моральність. Моральність – утілення в

практичній діяльності людей моральних переконань, моральних ідеалів, норм, почуттів і принципів. Моральні переконання – стійкі, свідомі моральні уявлення людини (норми, принципи, ідеали), відповідно до яких вона вважає за потрібне діяти так і не інакше. Моральні почуття – стійкі переживання у свідомості людини, що слугують основою її вольових реакцій у різних ситуаціях, її суб'єктивне ставлення до себе, інших людей, окремих явищ суспільного життя, суспільства загалом. Моральні якості – типові риси поведінки особистості.

Характерною особливістю морального становлення особистості є врахування її менталітету (ментальності) – специфічного світосприймання, світовідчуття, світогляду, бачення світу й себе у світі, національного характеру, вдачі, що сформовані під впливом багатовікових культурно-історичних, геополітичних, природно-кліматичних чинників.

Дисциплінованість, організованість – суттєві ознаки моральної вихованості та культури людини. Основою дисципліни є поєднання методів переконання для формування свідомості й розумної вимогливості. Це суттєва передумова для опанування вміннями і звичками моральної поведінки.

У моральному, як і в будь-якому іншому, вихованні не можна абсолютизувати або недооцінювати жоден із засобів. Лише оптимальне їх поєднання з урахуванням індивідуальних особливостей учнів уможливить очікуваний результат. Головне – забезпечити цілеспрямованість, єдність й узгодженість дій усіх соціальних інституцій, які мають вплив на особистість.

Дотримання моральних норм співжиття потребує самоорганізації, самодисциплінованості особистості. У її формуванні велике значення має освітній процес у школі. Шкільна дисципліна – це дотримання учнями правил поведінки в школі та за її межами, чітке й організоване виконання ними своїх обов'язків, дотримання традицій тощо.

Свідома дисципліна виявляється в суворому, неухильному виконанні суспільних принципів і норм поведінки, ґрунтована на почутті обов'язку та відповідальності. Обов'язок – усвідомлення особистістю громадських і моральних вимог. Відповідальність – якість особистості, що характеризується прагненням і вмінням оцінювати свою поведінку з погляду користі або шкоди для суспільства, порівнювати свої вчинки з суспільними нормами, законами.

У вихованні свідомої дисципліни, почуття обов'язку і відповідальності важливою є спільна робота вчителів і вихователів, спрямована на засвоєння учнями правил поведінки в школі, прав та обов'язків, формування в них потреби постійно дотримуватися їх, створення оптимальних умов для свідомої діяльності, а головне – постійний тактовний контроль за поведінкою учнів, чіткі та безкомпромісні вимоги.

Вимогливість і суворість учителя мають бути доброзичливі. Він повинен розуміти, що учень може робити помилки через брак життєвого досвіду або з інших причин. Тому педагог має вміти пробачати помилки, допомагати дітям знаходити оптимальні рішення у складних життєвих ситуаціях [18].

У початковій школі велику увагу звертають на вдосконалення морально-етичного виховання учнів. Дуже важливо виховувати в них чесність і правдивість, доброту, чуйність, духовно збагачувати кожну особистість. Відомо, що моральні норми формують зміст вчинків, визначають, що саме слід робити, як реалізуються в поведінці моральні вимоги. Розрізняють внутрішню й зовнішню культуру особистості. Внутрішню культуру становлять світогляд, моральні переконання, загальний розвиток людини, її знання, інтереси, потреби. Внутрішня культура характеризує зовнішню поведінку. Моральне виховання невіддільне від духовного. Діти відчувають гостру потребу мати надійного друга. Наше завдання – пояснити

сутність моральних цінностей, на яких базована справжня дружба, спрямовувати її, збагачувати моральними мотивами, спонукати дітей до безкорисливих, шляхетних вчинків. Зовнішня культура передбачає знання правил і норм етикету, наявність навичок й умінь, а також вміння ними користуватись.

Сучасні дослідники розрізняють високий, середній і низький рівні моральної вихованості учнів. Необхідно врахувати те, що часто школярі знають правила й норми поведінки, але в житті їх не дотримуються. Тому рівень вихованості, культуру поведінки слід оцінювати не за зовнішніми виявами, а за результатами діяльності, ставленням до інших людей.

Науковцями визначено наступні критерії оцінювання вихованості, культури поведінки молодших школярів та її моральних основ:

- культура спілкування і взаємин у повсякденному житті;
- ввічливість – шанобливість, привітність, доброзичливість, прагнення не завдавати неприємностей іншим особам, готовність прийти на допомогу;
- уважність – чуйність стосовно старших і молодших, готовність допомогти людям, які тебе оточують;
- скромність – відсутність прагнення вирізнитися в колективі зовнішнім виглядом, поведінкою, похизуватися успіхами, бути стриманим,
- тактовність – розуміння стану іншої людини, її переживань, прагнень, уміння не нав'язувати свою думку, знайти потрібний тон у спілкуванні;
- чуйність – чутливість, щире ставлення до інших людей, допомога з власної ініціативи, уміння зрозуміти настрій іншого, відвернути від неприємних думок;
- делікатність – особлива м'якість у спілкуванні, готовність допомогти вийти із ситуації, не наголошуючи на своїй зверхності.

Моральні основи культури поведінки в колективі - це своєчасне й точне виконання вимог колективу, повага до своїх друзів, скромність в оцінюванні свого внеску в загальну справу.

Пунктуальність і відповідальність – своєчасне і точне виконання своїх обов'язків, доручень, точність у справах, коректне ставлення до часу інших, розумне використання кожної хвилини, сумлінність, звичка доводити розпочату справу до кінця.

Дисциплінованість та організованість – дотримання правил поведінки на уроках, під час перерви, в громадській діяльності, швидко й точно виконання розпоряджень учителів, вміння спокійно вислуховувати зауваження, швидко виправляти недоліки, організованість у виконанні – доручень.

Культура взаємин у праці – уміння узгоджувати свої дії з діями інших або, дотримання гігієни робочого місця, допомога товаришам, поважне ставлення до результатів своєї праці та інших людей.

Культура мовлення – ясність, виразність, уживання ввічливих слів, спокійні інтонації, міміка, жести, що супроводять мовлення, уміння уважно слухати співрозмовника, прагнення до збагачення словникового запасу.

Культура зовнішнього вигляду – охайність, акуратність в одязі й зачісці, зібраність і підтягнутість, естетика жестів, поз і ходи, наявність хорошого смаку.

Характеризуючи рівень вихованості дитини, обов'язково слід урахувати мотиви, що спонукають її до тих чи до тих вчинків.

Наукова проблема морального виховання ґрунтована на поняттях «мораль», «моральність». Для того щоб окреслити головний зміст процесу морального виховання, потрібно звернутися до вітчизняної традиції тлумачення цього поняття. Поняття «мораль» і «моральність» (від лат. *mos, moris* – норов, вдача, звичаї) як сукупність норм поведінки, спілкування та

взаємин, що усталені в соціумі, мають фундаментальне значення для теорії морального виховання. Мораль є однією з форм суспільної свідомості, системою уявлень, поглядів, ціннісних орієнтацій, норм, що регулюють діяльність людей. За твердженням І.Беха, мораль – сукупність цінностей, що орієнтують людей у практичних відносинах. Це ідеали, норми, принципи, погляди на добро й зло, на сенс життя, на гідність, на честь, на всю систему відносин особистісного й суспільного [4, с. 12]. На думку вченого, моральність є «формою суспільної свідомості стосовно двох сфер – світу людей і світу речей – може виступати і як суб'єкт-суб'єктне, і як суб'єкт-об'єктне ставлення» [4, с.18].

Моральність утілює моральні цінності й ідеали, що відображають рівень розвитку окремої людини та народу в цілому. Як ядро особистості, моральність впливає на характер життєвої позиції людини й результати її діяльності.

З'ясовуючи зміст морального виховання молодших школярів, насамперед зазначимо, що поняття «зміст» тлумачать як «сутність предметів, явищ, якісна визначеність і характерні особливості їх». Зміст виражає саму природу певної речі в її внутрішніх зв'язках, властивостях і ознаках [61].

Дослідниця О. Докутіна виокремлює складники змісту виховання: виховання любові до рідної землі, народу, його культури та мови; братерського ставлення до інших народів, засудження національної й расової неприязні; виховання гуманних почуттів, доброзичливого ставлення до людей, потреби надавати їм безкорисливу допомогу; формування свідомої дисципліни, відповідального ставлення до колективної праці, бережливого – до її результатів [17, с. 54].

Зміст морального виховання учнів, який базується на загальнолюдських цінностях, на думку О.Ковальчук, характеризує триада:

«громадянин – патріот – гуманіст». Кожен із цих компонентів має специфічні ознаки.

1. Громадянин: громадянська свідомість; громадянська відповідальність; громадянська гідність; громадянська освіта.
2. Патріот. Характерні ознаки патріота: розуміння і сприймання української ідеї; сприяти розбудові державної незалежності України; любов до рідної культури, мови, національних свят і традицій; збереження і зміцнення власного здоров'я і здоров'я однолітків.
3. Гуманіст. Характерні ознаки гуманної людини: доброта; толерантність; справедливість; щирість; сумлінність; взаємоповага; принциповість; непримиренне ставлення до фальші, цинізму, лицемірства, підлабузництва [28, с. 17 – 19].

Наголосимо, що зміст морального виховання охоплює сутність предметів, явищ, внутрішній смисл, значення моралі. На нашу думку, це визначення найбільше підходить для початкової школи.

Головне завдання морального виховання – формування моральної культури особистості. Моральна культура – це найголовніший компонент духовного життя людини, який характеризує її досягнення в оволодінні основами моралі як сукупності принципів, вимог, норм, правил, що регулюють поведінку в усіх сферах життя. На наш погляд, це визначення найбільш доречно в контексті аналізу діяльності початкової школи. Поняття включає такі компоненти: індивідуальну моральну свідомість, моральні почуття, моральні стосунки, поведінку й спілкування. Індивідуальна моральна свідомість – це ідеали, погляди, переконання, прагнення особистості, що становлять духовно-моральну основу формування моральної культури особистості школяра. Моральні почуття можуть бути як свідомими, так і стихійними. Тому важливо, щоб людина володіла своїми почуттями свідомо. Моральні стосунки свідчать про особисті якості школяра.

Культура поведінки й спілкування втілює результати виховання, ступінь розвитку моральної свідомості особистості. Визнання школярами загальних правил поведінки, знання основних категорій етики – ще не показник моральної культури особистості. Знання повинні знайти форму виявлення в діяльності, спілкуванні, відображати глибину засвоєння норм поведінки і здатність реалізувати їх у житті. Тому методами формування моральної культури є не лише просвіта, а й вироблення навичок, поведінки, організація діяльності й спілкування учнів, створення ситуацій морального вибору.

Отже, найголовніше завдання школи, сім'ї – виховання особистості, яка, маючи стійкі позитивні мотиви поведінки, діє в будь-яких обставинах відповідно до моральних норм поведінки. Моральні норми – це система вимог, які характеризують обов'язки людини стосовно навколишнього світу, зразки, які не тільки орієнтують поведінку особистості, але й дають змогу її оцінювати й контролювати.

Моральні норми як втілення загальнолюдських цінностей закріплені в таких поняттях: добро, обов'язок, совість, гідність, справедливість, щастя, зміст життя та інших, що активно впливають на характер поведінки людини. Поняття «добро» відображає все те позитивне, що спрямоване на добробут людей, слугує засобом морального оцінювання вчинків, дій, стосунків між людьми. Вчинок вважають хорошим, якщо його мета, мотив, результати є позитивними. Добру протистоїть зло, тобто згубна, ворожа людині діяльність. З'ясовуючи сутність поняття «добро» В. Сухомлинський наголошував: «Добро – це думка, яка помножена на волю, тільки за цієї умови отримаємо непримиримість до зла, а це і є сама сутність добра» [57, с. 229].

Обов'язок – передбачає певні зобов'язання людини, виконання яких зумовлене складними стосунками між людьми, усвідомленням своїх прав та

обов'язків щодо Батьківщини (громадський обов'язок), до сім'ї (сімейний обов'язок) та ін. Такі обов'язки особистість має виконувати за внутрішнім покликом [31, с. 104].

Совість – почуття і свідомість моральної відповідальності за свою поведінку та вчинки перед оточенням. Це внутрішнє самооцінювання власних вчинків, емоційне хвилювання, внутрішній суддя, що стимулює добрі вчинки [31, с. 104].

Честь характеризує вчинки, дії людини, її заслуги, що виявляються в шануванні, авторитеті та водночас у прагненні людини до поцінування з боку оточення, похвали, популярності [31, с. 105].

Гідність передбачає усвідомлення особистістю своїх високих моральних якостей і повагу до них, тобто осмислення особистістю своєї цінності (національна гідність, власна гідність) [31, с. 104].

Поняття «щастя» безпосередньо пов'язане з розумінням людиною змісту життя, що аналізують як стан морального задоволення, задоволення власним життям. Для одних людей щастя полягає в тому, щоб кохати й бути коханим, мати сім'ю, дітей, хороших друзів, для інших – здобути матеріальний достаток тощо, тобто щастя конкретної людини залежить від сенсу її життя, потреб.

З організацією морального виховання в початковій школі, крім змісту та структури, пов'язані форми виховання, а також його основні напрями. Поняття «форма» означає «спосіб організації та спосіб існування процесу». Форму в педагогічній науці тлумачать як «спосіб організації виховного процесу, що відображає внутрішній зв'язок його елементів і характеризує взаємовідносини вихователів і вихованців» [61]. Форма організації навчання – це зовнішній вигляд організації освітнього процесу, що пов'язаний із кількістю учнів, місцем і часом їхнього навчання та порядком його реалізації. У формі організації навчання органічно поєднані мета, зміст, методи

навчання. Виокремлюють основні форми морального виховання: урок, етична бесіда, відверті розмови, диспут, урок-лекція, тематичні вечори, відзначення свят народного календаря, добродійні акції, створення альманахів, вечорниці та ін.

За їх допомогою вчитель організовує процес морального виховання у початковій школі за такими напрямками: 1) моральна освіта; 2) вироблення навичок і звичок поведінки; 3) формування морального досвіду 4) спонукання до морального самовдосконалення; 5) приклад учителя. Зазначимо, що всі вони сприяють формуванню учнів загальнолюдських моральних цінностей, що стають нормами їх повсякденного життя.

Моральна вихованість школяра це результат тривалої систематичної роботи педагога. Звичайно, успіх виховання залежить не тільки від виховних впливів дорослого, а й від внутрішньої роботи вихованця. Власне, виховні заходи вчителя і спрямовані на те, щоб сформувати в дитини прагнення орієнтуватися на ту чи на ту моральну норму, перетворити її в дієвий регулятор поведінки. Нерідко трапляється так, що дитина знає моральні вимоги, але у своїй поведінці та діяльності не зважає на них. Це означає, що в дитини не сформовані моральні якості, переконання, бо лише вони впливають на моральну вихованість [27, с. 3].

Одним із стрижневих складників формування моральної вихованості учнів є розвиток їхньої моральної свідомості. Моральну свідомість кваліфікують як «відображення в свідомості людини принципів моральності, тобто норм поведінки, що регулюють ставлення людей один до одного й до суспільства» [7, с. 130]. Особливої значущості набуває формування моральної свідомості в дітей молодшого шкільного віку, оскільки саме цей віковий період найбільш чутливий до розвитку, дитині притаманна внутрішня готовність до засвоєння моральних вимог.

Моральні знання становлять основу розвитку моральної свідомості в молодшому шкільному віці та є одним з основних її компонентів. Вони допомагають дитині правильно діяти в тій чи в тій ситуації. Для того щоб вчинки школяра відповідали вимогам моральних норм і правил, він повинен знати, що таке добре і що таке зло.

Слід зазначити, що вплив моральних знань як основи загальнолюдських цінностей на розвиток духовного світу учня, звичайно, не обмежений молодшим шкільним віком. Моральні знання – необхідна передумова становлення в підлітковому та юнацькому віці таких складників моральної свідомості, як переконання [28, с. 6].

Ми поділяємо думку науковців, які стверджують, що в процесі накопичення моральних знань важливу роль відіграють інноваційні підходи та методи, оскільки вони «заохочують школярів активніше здобувати практичний досвід, робити відкриття, відповідати на складні запитання, аналізувати, порівнювати, рефлексувати та співпрацювати. Вони спрямовані на цілісну особистість і залучають їхній досвід, знання та емоції» [1, с. 6], змушують замислитися над цінностями та розвивають ставлення, вміння, навички, знання й критичне розуміння культури демократії. До таких методів «належать: метод проєктів, ситуаційно-рольові ігри, метод соціограм, метод відкритої трибуни, інтелектуальні аукціони, мозкові атаки, метод аналізу соціальних ситуацій із морально-етичним характером, ігри-драматизації тощо» [1, с. 6].

Наголосимо, що методи виховання досягають своєї мети і стають засобами, якщо вони є компонентами виховного процесу. Крім методів, існують й інші засоби виховання із якими вони тісно взаємопов'язані. Наприклад, наукові посібники, твори образотворчого й музичного мистецтва, засоби масової інформації та ін. – необхідне підґрунтя для ефективного використання методів. До засобів виховання належать також різноманітні

види діяльності (ігрова, навчальна, трудова), педагогічна техніка (мова, міміка, рухи тощо), засоби, що забезпечують нормальну життєдіяльність учителів і учнів [22].

Засобами морального виховання є художня література та інші книги, газети, журнали, радіо, телебачення, кіно, театр, виставки, музеї, ігри, спорт, художня самодіяльність, цікаве спілкування, різноманітні предмети культури і природи.

Будь-який об'єкт матеріальної чи духовної культури виконує функцію засобу формування загальнолюдських моральних цінностей за таких умов:

- із ним пов'язана інформація, необхідна для розвитку внутрішнього світу особистості вихованця;
- він виокремлений як предмет засвоєння в образній, наочно-дійовій або в знаково-сигнальній (усній чи письмовій) формі;
- об'єкт разом зі своєю інформацією залучений до спілкування та спільної діяльності педагога й вихованців [22].

Суб'єктивні причини пов'язані з діяльністю вчителя, який конкретизує способи використання засобів виховання відповідно до мети і завдань та рівня вихованості дітей, ураховуючи нові вимоги суспільства до особистості, сучасні педагогічні рекомендації й передовий досвід виховання [22].

Зазначимо, що виховні можливості одиничного засобу виховання обмежені; реально педагог вдається до системи засобів виховання, причому чим багатший набір засобів виховання, тим ефективніший його результат. Залежність рівня виховання дітей від використовуваної системи засобів виховання є одним із фундаментальних законів педагогіки.

Засоби виховання обумовлені метою і завданнями виховання, методами і формами організації виховного процесу, помітно впливають на всебічний розвиток особистості. Для виховання будь-якої якості особистості,

переконання, елемента внутрішнього світу особистості необхідні адекватні засоби виховання.

Систему засобів вчитель розробляє згідно з метою і завданнями виховання. Розрізняють завдання перспективні (на декілька років), середньо термінові (переважно на рік) і поточні (на тиждень). Одні засоби виховання є спільними, їх використовують для досягнення будь-якої мети, інші – спеціальні, що слугують для досягнення окремих завдань. До загальних (спільних) засобів належать газети, журнали, художня література, фізична культура.

Перспективні завдання передбачають виховання стійких характеристик особистості. Для їх формування обирають і тривалі фактори життєдіяльності: колектив вихованців, колектив педагогів, продуктивна праця дітей та ін. На кожному етапі виховання перспективні завдання конкретизують й уточнюють, зі зростанням рівня вихованості вони розвиваються й ускладнюються. Із віком вихованців змінюються й засоби виховання [22].

Середньотермінові завдання пов'язані з розв'язанням виховних проблем, актуальних для певного віку; тому засоби виховання вмотивовані віковими особливостями учнів. Так, у випускних класах актуальною є проблема вибору професії, подальшого життєвого шляху, для її розв'язання вихованцям пропонують різноманітні засоби з професійної орієнтації: література, кінофільми, біографії видатних спеціалістів різних професій тощо [65].

Поточні (оперативні) завдання педагог окреслює, керуючись рівнем вихованості учнів і необхідністю конкретизації перспективних та середньо термінових завдань, потім добирає адекватні засоби виховання. Наприклад, для формування звичок культурної поведінки (поточні завдання) вихованцям повідомляють правила поведінки, які вивчають, запам'ятовують і

використовують. Ці правила та особистий приклад вчителя є засобами виховання. Педагог демонструє учням конкретний зразок поведінки, поширює культурні й національні цінності, зокрема норми поведінки, культури мови, естетичні й моральні ідеали [22].

Звичайно, кожна вікова група учнів потребує застосування конкретної методики, вибору доступних і цікавих для молодших школярів форм роботи.

Висновки до розділу 1

На основі аналізу наукової літератури з досліджуваної проблеми встановлено генезу поняття «моральне виховання особистості» у вітчизняній педагогіці як головного чинника у формуванні складових загальнолюдських моральних цінностей – морально-етичних та соціально-політичних, визначених Концепцією «Нова українська школа» для закладів загальної середньої освіти України пріоритетним завданням в умовах сьогодення. З'ясовано, що вони формувалися й викристалізовувалися впродовж усього історичного розвитку людства в фольклорі, звичаях і традиціях різних народів світу, отримували теоретичне обґрунтування в працях учених і практичне застосування в суспільному вихованні. Розкрито концептуальні засади і охарактеризовано принципи досліджуваного феномена, їх роль у розвитку в учнів високих моральних якостей.

З'ясовано сутність і структурні компоненти загальнолюдських моральних цінностей молодших школярів; охарактеризовано форми, методи і засоби навчання, які сприяють формуванню цих якостей в учнів початкових класів нової української школи, виконуючи мотиваційну, орієнтаційну та регулювальну функції в процесі їх морального виховання.

Проаналізовано сутність основних понять морального виховання (мораль, моральний ідеал, моральний кодекс, моральні норми, моральні переконання, почуття і якості) та його функції як основного чинника

формування загальнолюдських моральних цінностей у дітей молодшого шкільного віку. Визначено й схарактеризовано критерії рівнів (високий, середній, низький) моральної вихованості учнів та зміст процесу, спрямованого на їх формування в умовах освітнього процесу сучасної початкової школи. З'ясовано, що на сучасному етапі головним завданням морального виховання є формування моральної культури особистості молодшого школяра та його загальнолюдських моральних цінностей як головного засобу самореалізації в інформаційному суспільстві.

РОЗДІЛ 2.

СИСТЕМА ФОРМУВАННЯ ЗАГАЛЬНОЛЮДСЬКИХ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ В УЧНІВ СУЧАСНОЇ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

2.1. Особливості морального виховання в молодшому шкільному віці

Риси духовного світу дитини найбільш інтенсивно формуються в молодшому шкільному віці, коли вона засвоює основи систематичних знань. Саме в цей період закладають фундамент її характеру, волі, світогляду, ідеалів, моральних поглядів і переконань. Для морального виховання дитини, її нормального соціального розвитку важливе значення має формування в неї емоційного позитивного ставлення до дійсності. Позитивний емоційний стан – основа приязного, доброзичливого ставлення до людей, готовності до продуктивного спілкування. Негативні емоції можуть спричинити озлоблення, страх, відчуження, заздрощі.

Поява в житті суспільства системи загальної обов'язкової середньої освіти зумовила виокремлення особливого періоду в розвитку дитини – молодшого шкільного віку. До шести-семи років зростає рухливість нервових процесів, дещо збільшується врівноваженість процесів збудження й гальмування.

У цьому віці також відбуваються істотні зміни в органах і тканинах тіла, що підвищує фізичну витривалість дитини. Основною особливістю цього віку є зміна соціальної позиції особистості: вчорашній дошкільник стає учнем, членом шкільного і класного колективів, де слід дотримуватися нових норм поведінки, уміти підпорядковувати свої бажання новому розпорядку тощо. Усе це сприймається дитиною як певний переломний момент у житті,

який супроводжується ще й перебудовою системи взаємин із дорослими, найавторитетнішою фігурою серед яких стає вчитель [20].

Характерна вікова особливість – нерозвинута довільна увага молодших школярів. У них домінує увага мимовільна, спрямована на нові, яскраві, несподівані та захопливі об'єкти. Із віком у дітей зростає обсяг і стійкість уваги. Увага в молодших школярів тісно пов'язана зі значущістю для них навчального матеріалу, усвідомленням важливості матеріалу. На початок шкільного періоду дитина вже володіє певним словниковим запасом і мовною граматиною. Новим у формуванні мовлення є свідоме вживання різних форм слова, оволодіння письмовим мовленням. Пам'ять молодших школярів розвивається передусім у напрямі посилення її довільності, зростання можливостей свідомого управління нею та збільшення обсягу смислової, словесно-логічної пам'яті [20].

Під впливом навчання в молодших школярів формується логічна пам'ять, унаслідок чого суттєво змінюється співвідношення образної та словесно-логічної пам'яті. Уява в цьому віці надзвичайно бурхлива, яскрава, із характерними рисами некерованості. У процесі навчання вона поступово розвивається, зокрема вдосконалюється відтворювальна уява, стаючи реалістичнішою і керованішою.

Серед позитивних рис варто назвати загальнопозитивне ставлення дитини, широту її інтересів, допитливість. Це виявляється в тому, що молодших школярів цікавить багато явищ навколишнього життя, вивчення яких не входить до програм навчання навіть середньої школи. Дитина демонструє зацікавленість творчими іграми, особливо на героїко-романтичну тематику, обговорює сюжети з книг, кінофільмів. У програванні цих сюжетів реалізуються соціальні інтереси учнів, їхня емоційність, колективні ігрові співпереживання. Допитливість є формою вияву широкої розумової активності школярів. Безпосередність, відкритість, довірливість учнів, їхня

віра в незаперечний авторитет учителя й готовність виконувати будь-які його завдання утверджують у цьому віці широкі соціальні мотиви обов'язку, відповідальності, розуміння.

Пізнавальні мотиви змінюються в такий спосіб: молодші школярі від зацікавлення окремими фактами переходять до зацікавлення закономірностями, принципами. В останні роки психологічні дослідження довели, що вже в середині молодшого віку може формуватися й інтерес до способів здобуття знань. У молодшому шкільному віці виникають також мотиви самоосвіти, але вони представлені найпростішою формою – інтересом до додаткових джерел знань, епізодичним читанням книг.

Своєрідність емоцій у молодшому шкільному віці полягає в тому, що учні вирізняються емоційною вразливістю, безпосередністю і зовнішньою виразністю емоцій. Вони легко зазнають емоційного впливу, тому період шкільного дитинства називають іноді віком «губки». Молодшому школяреві властива надзвичайна широта емоцій і реактивність, легкість переключення від однієї емоції до іншої. Залежно від становлення пізнавальних інтересів у ході молодшого шкільного віку емоції під час навчання змінюються в бік їхньої змістовності, стійкості [38].

Основним джерелом емоцій є навчальна та ігрова діяльність (успіхи й невдачі в навчанні, взаємини в колективі, читання літератури, сприймання телепередач, фільмів, участь в іграх тощо). Емоційну сферу учнів становлять переживання нового, здивування, сумніву, радощів пізнання, які слугують базою для розвитку допитливості й формування пізнавальних інтересів.

Молодші школярі емоційно вразливі, у них розвивається почуття самолюбства, зовнішнім вираженням якого є гнівне реагування на будь-які приниження особистості та позитивна реакція на визнання їхніх якостей. У цей період розвиваються почуття, відіграючи важливу роль у формуванні малих груп у класі та стихійних компаній. Життя в класі сприяє розвитку в

дітей моральних почуттів, зокрема почуття дружби, товарищкості, обов'язку, гуманності. При цьому першокласники схильні переоцінювати власні моральні якості й недооцінювати їх у своїх однолітків, проте з віком вони стають більш самокритичними.

Шкільне навчання сприяє розвитку вольових якостей молодших школярів, вимагаючи від них усвідомлення й виконання обов'язкових завдань, підпорядкування їм своєї активності, довільного регулювання поведінки, уміння активно керувати увагою, слухати, думати, запам'ятовувати, узгоджувати власні потреби з вимогами вчителя тощо.

Поступове обмеження дитини як суб'єкта імпульсивної поведінки відкриває можливості для її розвитку як суб'єкта вольової поведінки, здатного довільно регулювати власні психічні процеси та поведінку [19]. Зростає вимогливість до себе та інших осіб, розширюється сфера усвідомлення обов'язків, необхідності їх виконання.

В аналізованому віці воля є нестійкою в часі, молодші школярі легко зазнають навіювання. У цей період у дітей формуються такі вольові риси характеру, як самостійність, упевненість у своїх силах, витримка, наполегливість тощо [46].

Ефективність формування вольових якостей залежить передусім від методів навчально-виховної роботи. Більша частина дітей приходить у 1 клас із дитячого садка, де діти отримують достатній запас моральних уявлень і звичок. Вони мають широке коло уявлень про гарні й погані вчинки, навички ввічливого ставлення до оточення. Прагнення дітей стати школярами слугує хорошим стимулом для морального виховання. Після вступу дітей до школи коло їхнього спілкування та обов'язків розширюється, головним для дітей стає навчання. Крім того, у школі вони мають навчитися вибудовувати моральні взаємини з товаришами й з учителем.

Психологи стверджують, що молодшому шкільному віку, для якого характерна емоційна вразливість, також властиве посилене сприйняття, пов'язане із засвоєнням моральних правил і норм. Стрижнем виховання, від якого залежить моральний розвиток особистості в молодшому шкільному віці, є формування гуманістичного ставлення і взаємин між дітьми, акцентування на почуттях, емоційній чуйності.

На порозі шкільного життя формується новий рівень самосвідомості дітей, що найбільш точно характеризує словосполучення «внутрішня позиція». Про факт становлення такої позиції свідчить те, що у свідомості дитини виокремлюється система моральних норм, до яких вона йде чи намагається дотримуватися завжди і скрізь, незалежно від обставин.

Важливу роль у моральному розвитку дитини відіграє емпатія – здатність людини емоційно відгукуватися на переживання іншого. Емпатія як властивість особистості слугує мотивом різних форм поведінки, які виявляються в школі та позашкільній діяльності.

Співчуття – стала властивість, що спонукає людину до альтруїстичної поведінки, оскільки в її основі лежить моральна потреба в добробуті інших людей, на його основі формується уявлення про цінності іншої особи. Співчуття та емпатію має враховувати шкільний учитель, організовуючи освітній процес.

Із віком розвивається здатність дитини переживати за іншу особу, трансформуючись із фізичної реакції в реакцію її почуттів, згодом – у реакцію на життєву ситуацію в цілому. У молодшому шкільному віці поряд із почуттям «Я» у дитини формується уявлення про «Я» інших людей, що відрізняється від власного. У цей період важливо навчити дитину зважати на інтереси інших осіб, їхні потреби. Це одне з головних завдань учителя початкових класів.

У моральному вихованні як ефективному чиннику формування загальнолюдських моральних цінностей молодших школярів необхідно враховувати, що діти починають активно, самостійно розбиратися в різних життєвих ситуаціях, але при цьому оцінювання ними подій, вчинків часто має ситуативний характер. Учитель підтримує прагнення школярів самостійно з'ясувати все, допомагає дітям у виборі правильної моральної оцінки.

Зазначимо, що знання моральних норм – передумова моральної поведінки, однак лише знань недостатньо, критерієм морального виховання мають бути реальні вчинки дітей, їхні спонукальні мотиви. Бажання, готовність і здатність свідомо дотримуватися норм моралі виховують у процесі тренування моральної поведінки.

Проблема морального розвитку молодшого школяра в процесі навчання пов'язана з трьома факторами. По-перше, прийшовши до школи, дитина переходить від «життєвого» засвоєння навколишньої дійсності, зокрема й морально-етичних норм, що існують у суспільстві, до наукового та цілеспрямованого її вивчення. Це відбувається на уроках читання, української мови, природознавства й т. ін. Значення такого ж цілеспрямованого навчання має й оцінювальна діяльність вчителя на уроках, його розмови з учнем, позакласна робота тощо.

По-друге, під час навчальної роботи школярі включені в реальну колективну діяльність, де також триває засвоєння моральних норм, що регулюють взаємини учнів між собою і взаємини учнів з учителем. І третій фактор: у процесі обговорення ситуації в сучасній школі все частіше апелюють до тези про те, що навчання – це насамперед формування моральної особистості [35, с. 109]. У цьому руслі необхідно розв'язувати проблему розумового й морального розвитку учнів у процесі шкільного навчання в єдності, у тісному взаємозв'язку одне з одним.

Забезпечуючи формування загальнолюдських цінностей молодших школярів у процесі морального виховання, слід враховувати їхні вікові та психологічні особливості. З огляду на вік дітей, норми моральної поведінки можна поділити на три рівні. Дитина до п'яти років засвоює елементарний рівень правил поведінки, заснований на забороні або на запереченні чогось. Якщо малюка привчили до виконання елементарних норм, то оточення вважає цю дитину вихованою. До 10-11-ти років необхідно, щоб підліток умів зважати на стан оточення, присутність якого повинна не тільки не заважати їм, а й бути приємною. Немає сенсу говорити про другий рівень морального виховання, якщо не засвоєно перший. На 3 рівні (до 12-14 років) опановують принцип «Допомагай людям, які тебе оточують!».

У молодших школярів може існувати протиріччя між знанням, як треба, і практичним застосуванням (це стосується етикету, правил хорошого тону, спілкування). Не завжди знання моральних норм і правил поведінки відповідає реальним діям дитини. Особливо часто це трапляється в ситуаціях, де наявна розбіжність етичних норм та особистих бажань дитини. Також у цьому віці може бути помітною нерівномірність ввічливого спілкування з дорослими й однолітками (у побуті та вдома, у школі й на вулиці).

Перш ніж характеризувати поняття «ефективність виховання», слід з'ясувати сутність терміна «ефективність», що широко використовують у різних науках: філософії, економіці, педагогіці та ін. Кожна сфера застосування підтверджує, що ми маємо справу із загальнонауковою категорією. «Ефективність» слугує мірилом можливості, але не будь-якої, а тієї, яка виражає мету людини, реалізує її ідею. Ефективність, отже, є мірилом уявної можливості.

Поняттям «ефективність» оперують для оцінювання цілеспрямованої діяльності з погляду на реалізацію поставленої мети. Ефективність виховання – це відношення досягнутих результатів до передбаченої мети в процесі

формування духовного обличчя, суспільно значущих якостей особистості, соціальних груп, суспільства в цілому. Рівень досягнення мети характеризує ступінь ефективності.

Під рівнем вихованості молодшого школяра слід розуміти ступінь сформованості в нього, згідно з віковими можливостями, найважливіших якостей особистості, які є показниками вихованості. Визначити їх допомагають критерії, тобто мірило, ознака, на основі якої оцінюють яку-небудь якість. Критерії оцінювання виховання – ознаки, на основі яких можна робити висновок про рівні вихованості людини, схарактеризувати результати виховного впливу.

Вихованість характеризують за показниками, кожен із яких слугує узагальненим критерієм оцінювання наявності в школяра певної якості. Відомо, що не всі учні володіють повною мірою загальнозначущими якостями: в одних такі якості добре розвинуті, виявляються в найрізноманітніших ситуаціях, в інших помітні лише окремі ознаки цих якостей, у третіх – їх може взагалі не бути. Для педагога ця відмінність має важливе значення, оскільки характеризує ефективність процесу виховання, означає зміст та інтенсивність подальшої виховної роботи з учнівським колективом й окремими учнями. У зв'язку з цим стає очевидною необхідність кількісного оцінювання вихованості школярів.

Необхідно зазначити, що вихованість особистості – властивість складна, багатоелементна, включає низку різноманітних показників, тому єдиного критерію для її оцінювання недостатньо. Оскільки вчитель формує у своїх вихованців комплекс різних якостей, він повинен мати достатньо повне уявлення про кожну якість, про найбільш типові форми її вияву, тобто керуватися чіткими та змістовними критеріями за кожним показником.

Важливо пам'ятати, що будь-яку якість особистості можна вважати такою за умови, якщо вона фактично виявляється у взаєминах, діях і вчинках.

Усебічне вивчення цього питання дає підстави зробити висновок про те, що ознаками, які в сукупності становлять критерії оцінювання розвитку певних якостей, можуть слугувати стійкі відношення, що відображають специфіку тієї чи тієї якості особистості, повторюють суттєві дії особистості, а також чітко виражені результати її звичних дій.

Серед показників вихованості важливе місце належить відношенням особистості, які характеризують її зв'язки з яким-небудь аспектом дійсності. Вагоме значення для об'єктивного аналізу рівня вихованості мають мотиви вчинків і поведінки людини. Однак, оскільки в цьому випадку йдеться про школярів, потрібно зважати, що дітям, зазвичай, складно пояснити мотиви своїх вчинків, які часто мають ситуативний характер [40]. Попри це труднощі з'ясування мотивів дій школярів не повинні перешкоджати вивченню ефективності виховання: типові вчинки школярів, їхня повсякденна поведінка дають достатньо матеріалу для об'єктивного судження про рівень вихованості.

Критерії оцінювання вихованості не тільки мають теоретичне значення, але й призначені переважно для використання в масовій практиці, кількість ознак повинна бути раціонально обмеженою. Для розв'язання цього питання потрібно зважати, скільки всього рівнів розвитку кожної якості доцільно фіксувати. Що більша кількість рівнів, то докладнішими повинні бути критерії, які відображають всі рівні, а також більшу кількість ознак вони мають уміщувати.

У принципі рівнів вихованості за кожною якістю може бути як мінімум два й максимум – необмежена кількість. Цілком очевидно, що максимум у цьому випадку не реальний; отже, оптимальною є кількість рівнів від двох і більше. Якщо, наприклад, прийняти два рівні, то один із них варто вважати вищим, який відповідає критерію, а другий – нижчим, що відображає мінімальний розвиток якості. На практиці часто доводиться зустрічати

школярів, для яких є характерним середній рівень вихованості. З огляду на це доцільно виокремлювати три рівні, які відповідають трьом оцінкам поведінки школярів, що використовують у школі.

Використовуючи в процесі вивчення ефективності виховання школярів три рівні, педагог має змогу отримати необхідні відомості для обґрунтованого планування та організації виховної роботи в класі [36, с. 148–149].

Отже, аналіз наукової літератури з теми дослідження, вивчення досвіду роботи вчителів початкових класів дали змогу з'ясувати особливості формування моральної культури та моральних норм в учнів початкової школи; критерії оцінювання вихованості молодших школярів. Новий зміст початкового навчання відкриває нові можливості для виховання дітей, провідне значення має зміст освіти, методика викладання, особистість і знання вчителя, який передає свій світогляд, культуру, моральний досвід наступному поколінню. Усе це становить систему впливів, яка спрямовує розвиток дітей і визначає особливості їх формування. У початкових класах потрібні спеціальні прийоми, щоб діти змогли усвідомити навчальне завдання як загальне й таке, що стосується їх особисто. Одне із завдань морального виховання школи – правильно організувати діяльність дитини, тому важливо вивчити способи організації морального виховання (форми, методи і прийоми).

2.2. Способи формування загальнолюдських моральних цінностей учнів в освітньому процесі початкової школи

Процес виховання відбувається в різних формах за допомогою низки методів, прийомів і засобів, які ґрунтовно охарактеризовані в педагогічній

літературі і широко використовуються як спосіб організації виховного процесу в різних закладах освіти з урахуванням специфіки їх діяльності та вікових і психофізіологічних особливостей вихованців.

Способи виховання, на думку вчених, це - «конкретні форми організації життєдіяльності вихованців що мають виховне забарвлення і несуть виховне значення» [67]. Вони є основою методів виховання, що розглядаються як «сукупність найбільш загальних способів розв'язання виховних завдань і здійснення виховних взаємодій, способів взаємопов'язаної діяльності вихователів і вихованців, спрямованих на досягнення цілей виховання; сукупність специфічних способів і прийомів виховної роботи, які використовуються в процесі формування особистісних якостей учнів для розвитку їхньої свідомості, мотиваційної сфери й потреб, для вироблення навичок і звичок поведінки й діяльності, а також їх корекції і вдосконалення» [64]. Зважаючи на зазначене, поняття «способи» і «методи» у нашому дослідженні будемо використовувати як синонімічні.

Слід зауважити, що в педагогічній літературі описано безліч способів і прийомів морального виховання. Очевидно, що вони неоднаково спрямовані на формування мотивів моральної поведінки. Так, за результатами методи впливу можна розподілити на два класи:

- 1) впливи, що створюють моральні установки, мотиви, відносини, формують уявлення, поняття, ідеї;
- 2) впливи, що створюють звички, які позначаються на тому чи на тому типі поведінки.

Кожен із способів має свою специфіку й галузь застосування. Усі вони без винятку вимагають високої педагогічної кваліфікації. Найбільш складні за змістом і застосуванням методи словесно-емоційного впливу: розповідь, роз'яснення, етична бесіда й метод наочно-практичного впливу – приклад . У початкових класах для формування загальнолюдських моральних цінностей

часто використовують розповідь на етичну тему. Це яскравий емоційний виклад конкретних фактів і подій, що мають моральний зміст. Впливаючи на почуття, розповідь допомагає вихованцям зрозуміти й засвоїти зміст моральних оцінок і норм поведінки.

Застосовуючи розповідь на етичну тему, реалізують кілька її функцій:

- 1) слугувати джерелом знань;
- 2) збагачувати моральний досвід особистості досвідом інших людей;
- 3) слугувати способом використання позитивного прикладу у вихованні.

До умов ефективності етичного оповідання належать такі:

- розповідь повинна відповідати соціальному досвіду школярів; у молодших класах вона коротка, емоційна, доступна, відповідає переживанням дітей;
- розповідь супроводжувана ілюстраціями, якими можуть стати твори живопису, художні фотографії, вироби народних умільців; її сприйняття посилює вдало дібраний музичний супровід; умови мають велике значення для сприйняття етичного оповідання; емоційний вплив навколишнього оточення повинен відповідати задумові та змісту розповіді;
- розповідь справляє належне враження тільки тоді, коли її виконують професійно; невмілий, недорікуватий оповідач не може розраховувати на успіх;
- розповідь обов'язково повинні переживати слухачі; потрібно подбати, щоб враження від неї зберігалися якомога довше.

Роз'яснення – метод емоційно-словесного впливу на вихованців. Важлива риса, що відрізняє роз'яснення від пояснення і розповіді, – орієнтованість впливу на групу чи на окрему особистість. Для молодших школярів застосовують елементарні прийоми та засоби роз'яснення: «Вітатись потрібно так», «Усі так роблять» і т. ін.

Роз'яснення застосовують:

а) для формування або для закріплення нової моральної якості чи форми поведінки;

б) для формування правильного ставлення вихованців до певного вчинку, який уже зроблений.

У роботі з учнями різних вікових груп широко застосовують етичну бесіду. У педагогічній літературі її тлумачать і як метод залучення учнів для обговорення, аналізу вчинків і формулювання моральних оцінок, і як форму роз'яснення школярам принципів моральності та їх осмислення, і як засіб формування системи моральних уявлень та понять, які слугують основою для розвитку моральних поглядів і переконань.

Етична бесіда – метод систематичного й послідовного обговорення знань, що допускає участь обох сторін – вихователя та вихованців. Ефективність етичної бесіди залежить від дотримання низки важливих умов. Бесіда повинна мати проблемний характер. Не можна, щоб етична бесіда розвивалася за заздалегідь складеним сценарієм із заучування готових або підказаних дорослими відповідей. Потрібно вчити дітей поважати думку інших осіб, терпляче й аргументовано висловлювати думку. Не можна допускати також, щоб бесіда перетворювалася в лекцію. Матеріал для розмови може бути близький емоційному досвіду вихованців. Тільки в разі опори на реальний досвід бесіди на абстрактні теми можуть бути успішними. У ході бесіди важливо виявити й зіставити всі погляди. Правильне керування етичною бесідою полягає в тому, щоб допомогти вихованцям самостійно дійти правильного висновку. Для цього вихователеві потрібно вміти дивитися на події чи на вчинки очима вихованця, розуміти його позицію і пов'язані з нею почуття.

У початковій школі етична бесіда має просту структуру. Найдоцільніше обирати такий індуктивний шлях: від аналізу конкретних фактів, їх оцінювання до узагальнення та самостійного виведення.

Приклад – виховний метод виняткової сили, його вплив ґрунтований на відомій закономірності: явища, які сприймаються зором, швидко відображаються у свідомості, тому що не вимагають ні декодування, ні перекодування, якого потребує будь-який мовленнєвий вплив. Приклад діє на рівні першої сигнальної системи, а слово – другої. Коли говорять про приклад, мають на увазі насамперед приклад живих конкретних людей – батьків, вихователів, друзів. Велику виховну силу має і приклад героїв книг, фільмів, історичних діячів, видатних учених. Психологічною основою прикладу слугує наслідування. Наслідування – діяльність індивіда, іноді складно розмежувати, де закінчується наслідування і де починається творчість. Часто творчість виявляється в особливому, своєрідному наслідуванні.

Молодші школярі наслідують тих, хто справляє на них найбільш сильне враження. За даними психологів, молодшим школярам симпатизують люди сміливі, вольові, спритні, які володіють великою фізичною силою, мають струнку фігуру, правильні риси обличчя, демонструють приємні манери в спілкуванні. З огляду на ці закономірності сприйняття особистості, добираючи моральні приклади, варто зважати на те, щоб носії добрих справ були приємні й симпатичні, а носії вад викликали відчуття ворожості.

Незаперечною є істина, що життя пропонує не тільки позитивні, але й негативні приклади, тому необхідно звертати увагу школярів на негативне в житті та поведінці людей, аналізувати наслідки неправильних вчинків, робити правильні висновки. Доречний негативний приклад допомагає стримати вихованця від неправильного вчинку, формує поняття про аморальність.

Природно, що виховання залежить і від особистого прикладу педагога, його поведінки, ставлення до вихованців, світогляду, ділових якостей, авторитету. Відомо, що для більшості молодших школярів авторитет учителя абсолютний, вони готові наслідувати його в усьому. Але сила позитивного прикладу наставника збільшується, коли він своєю особистістю, своїм авторитетом діє систематично й послідовно, без розбіжностей між словом і ділом, доброзичливо.

У реальних умовах педагогічного процесу методи виховання постають у складній і суперечливій єдності, вирішальне значення тут має не логіка окремих засобів, а гармонійно організована їхня система. На певному етапі виховного процесу той чи той метод може бути застосований в ізольованому вигляді, однак без підкріплення іншими методами, без взаємодії з ними він втрачає своє призначення, уповільнює рух виховного процесу до мети.

Початковій школі належить пріоритетна роль у моральному вихованні, що базоване на діалозі, спілкуванні, співробітництві, стає для молодшого школяра значущим і привабливим, а тому й ефективним, якщо педагог дбає про дотримання таких умов:

- керується позитивними віковими потребами й інтересами, що створюють ефект актуальності;
- забезпечує емоційну насиченість спільної діяльності, організовує спільні колективні зусилля й переживання, що поєднують її учасників;
- створює атмосферу емоційно-вольової напруги, що веде до успіху;
- утверджує радісний, мажорний стиль життя дитячого колективу й кожної особистості;
- ураховує позитивний вплив громадської думки (цікаво, важливо), що виконує функцію емоційного зараження;
- піклується про створення атмосфери доброзичливого взаєморозуміння.

Наголосимо, що моральне виховання відбувається ефективно тільки як цілісний процес, це відповідає нормам загальнолюдської моралі, організації всього життя молодших школярів: діяльності, взаємин, спілкування з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей. Результатом цілісного процесу є формування моральної цілісної особистості, у єдності її свідомості, моральних почуттів, совісті, волі, навичок, звичок, суспільно цінної поведінки. Адже, згідно із Законом України «Про освіту», метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних на свідомий суспільний вибір, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу [23].

У Державному стандарті початкової освіти сформульовано мету й завдання початкової освіти як складника загальної середньої освіти, що «ґрунтується на загальнолюдських цінностях та принципах науковості, полікультурності, світського характеру освіти, системності, інтегративності, єдності навчання і виховання, на засадах гуманізму, демократії, громадянської свідомості, взаємоповаги між націями і народами в інтересах людини, родини, суспільства, держави» [16].

Забезпечуючи досягнення цієї мети, вчитель повинен враховувати, що нині рівень моральної культури дітей суттєво знизився, порівняно з минулими роками. Школярі постійно отримують із навколишнього світу великий обсяг інформації, збільшуються їхні розумові та інтелектуальні можливості, але в житті виявляється неабиякий дефіцит духовної культури. Слід мати на увазі і те, що кожна дитина приходить до школи, маючи певний моральний досвід, який вона набуває в сім'ї, у дитячих виховних закладах. Саме в школі вона його збагачує, тому велика роль у процесі формування загальнолюдських моральних цінностей належить педагогу, оскільки школа

й учителі повинні формувати особистість з урахуванням зрослих вимог складного й неординарного сьогодення.

У цьому багатовекторному процесі основним способом у роботі вчителя, що органічно та найповніше поєднує навчання й виховання, є урок, який має всі ресурси для формування загальнолюдських моральних цінностей молодших школярів. Сучасна школа не тільки навчає, а й формує особистість, яка здатна вчитися і хоче вчитися відповідно до своїх особистісно значущих потреб. Учень починає обстоювати позицію активного суб'єкта діяльності: він навчається, знаючи, заради чого це робить, уміючи обирати мету. Мета освіти – це життєтворчість, життєве самовизначення людини. Школа повинна допомогти людині усвідомити свої можливості, життєві цілі, яких вона повинна досягти. Така позиція вимагає суттєвого переосмислення всіх складників освітнього процесу. Це стосується змісту освіти, організації того середовища, в якому перебуває дитина, зміни тих взаємин, які повинні утверджуватись у системі вчитель – дитина, вихователь – дитина. За такого підходу в школяра виховують людську гідність, формують його мислячою людиною, яка цінує людське життя, належним чином сприймає вияви демократичних взаємин.

Для зростаючого покоління особливого значення набуває те, як допоможуть йому в школі розвинути найцінніші природні ресурси: розум і серце. Щоб людина могла мати власну думку, уміла її висловити, цього потрібно навчити в школі, оскільки в майбутньому їй доведеться робити вибір, ухвалювати рішення, які впливатимуть на власне життя, сім'ю, суспільство в цілому. З огляду на ці міркування вкрай важливо, у якій школі та як навчається дитина.

Учитель повинен враховувати, що на початковому етапі навчання наймолодших учнів на якість організації уроку, підвищення його виховної ефективності впливає використання ігор та ігрових прийомів. Роль гри в

житті дитини незаперечно, оскільки вона сприяє моральному розвитку дитини не менше, ніж взаємодія із соціальним середовищем. Дитина вносить у гру такі ж моральні настрої та установки, як і в реальну активність. Іграм належить суттєва роль у генезисі моральної свідомості. Здатність до співчуття в дитини розвивається не внаслідок раціонального оцінювання ситуації. Скажімо, якщо ми говоримо дітям, що нам важко, сумно, то ці слова не викличуть у них ніякого співчуття чи співпереживання. Вислухавши нас, вони залишаться холодними та байдужими. Якщо ж дитина сама помічає наші страждання, відчуває їх у голосі, бачить у виразі обличчя, сльозах, то її серце сповнюється глибоким та істинним жалем. Це означає, що почуття любові в дітей має безпосередній, сенсуальний характер.

Отже, моральні почуття формуються в правильно організованій ігровій діяльності, де враховано низку важливих психологічних нюансів. Саме під час гри відбувається становлення моральної особистості. Тому в усіх ігрових ситуаціях обов'язковою умовою для посилення їхнього виховного значення є вияв старанності, пильності, чесності, скромності, товариської взаємодопомоги. У виховному процесі можуть бути використані як реальні виховні ситуації, так і ситуації уявні, коли учням пропонують ту чи ту ситуацію або вони стають її свідком (наприклад, під час перегляду вистави, кінофільму), потім з'ясовують ставлення учнів до цієї ситуації. За допомогою уявних ситуацій діагностують рівень знань школярів стосовно того, що добре і що погано, як потрібно поводитися в різних ситуаціях. Дані, одержані внаслідок застосування уявних ситуацій, необхідно зіставляти з аналізом вчинків учнів у реальних ситуаціях, аналогічних уявним [5, с. 79].

У педагогічній літературі описано ситуації «добровільної примусовості», за яких дитина, група, колектив повинні діяти суворо регламентованим способом, з огляду на створені педагогом обставини. У реальні ситуації «вільного вибору» педагог вкладає альтернативу морального

розв'язання. Ситуації «моральної творчості» пов'язані зі створенням її учасниками моральних норм колективу.

У теорії виховання обґрунтовано численну кількість підходів до характеристики виховної задачі та ситуацій, їхньої ролі у виховному процесі, у вивченні класного колективу. Проблема застосування педагогічної задачі й ситуації не менш актуальна і для практики виховання, педагоги-майстри використовують їх нерідко на ініціативному, неусвідомленому рівні. Для школяра виховна ситуація постає як задача, сформульована вихователем.

Одна з особливостей педагогічної задачі полягає в тому, що вона не може бути розв'язана вихователем безвідносно до розв'язання виховної задачі. Процес розв'язання виховної задачі розгортається як спільна діяльність і діяльне спілкування в системі «вихователь – вихованці», їхня співпраця і співдружність у реальних, живих контактах один з одним. Це й становить те середовище, у якому виникає й розвивається особистість дитини та особистість дорослого як вихователя [49, с. 163].

Варто наголосити, що моральні задачі відповідають низці вимог, схарактеризованих нижче. Вони виникають у реальній життєвій практиці як унікальні, суб'єктивно нові, що не відтворюють у точності жодну з ситуацій, які раніше траплялися в досвіді дитини. За змістом вони охоплюють широке коло тих реальних проблем і труднощів, перед якими постає вихованець на певному етапі свого вікового та особистого розвитку. Це проблеми надання психологічної допомоги товаришеві, оволодіння навичками розуміння себе й почуттів та переживань іншої людини, уміння окреслювати цілі та досягати їх, долати труднощі й перешкоди. Такий зміст уможливорює опанування школярами навичок пізнання власного внутрішнього світу та світу оточення [3, с. 128].

Моральну задачу розв'язують за допомогою одного або ж сукупності виховних методів. З огляду на це виховний метод у дії – це і є процес

розгортання діяльності, що виховує школяра. Моральна задача слугує основним засобом об'єднання зусиль вихованця й вихователя, унаслідок чого досягають мети.

Набуваючи навичок і вмінь розв'язувати моральні задачі, вихованець розвиває в собі якості з орієнтацією на майбутнє, тобто розвиває здатність і готовність самовдосконалюватися. На сьогодні ще немає усталеної системи уявлень про процес розв'язування таких задач, вона пов'язана не лише із закономірностями пізнавальних процесів індивіда, а насамперед із доцільними емоційними переживаннями, їх регуляцією і перетворенням в ті чи в ті когнітивно-чуттєві комплекси як психологічні відповідники особистісних цінностей виховання.

У ході розв'язання нової задачі відбувається розумова діяльність на вищому рівні, вихованець застосовує прийоми аналізу, синтезу, узагальнення. Ті цінності іншої людини, які формуються й розвиваються в цьому процесі, функціонуватимуть у свідомості суб'єкта у формі загальнозначущих понять, оскільки вони стають продуктом моральних цінностей, які слугують регуляторами свідомості й поведінки особистості.

Опанувавши вміння розв'язувати будь-яку моральну задачу, вихованець автоматично набуває навичок довільного типу поведінки. Дослідники розрізняють два типи поведінки особистості. Перший тип – ситуативна поведінка, активована обставинами, які склалися на момент вияву. Тут активною стороною стає не суб'єкт поведінки, а певні умови (інші люди, події, навколишні предмети). Суб'єкт лише пристосовується до певного впливу ззовні, реагуючи на них.

Ситуативна поведінка включає і такий її різновид, як імпульсивна, що зумовлений не зовнішньою, а внутрішньою ситуацією (певними поглядами, прагненнями, бажаннями). Спільною рисою і зовнішньо-ситуативної, і внутрішньо-ситуативної поведінки є те, що вони не регульовані вищим

рівнем психіки – самосвідомістю людини, тому можуть призводити до осуджуваних суспільством наслідків: дитина вдарила однокласника, без дозволу взяла чужу річ тощо.

Якісно інший тип – довільна, або особистісна, поведінка, за якої суб'єкт конструктивно втручається в ситуацію, самостійно обирає вихід із неї, спосіб дії, що відповідає моральним і культурним нормам. Тут способи моральної поведінки утворюють цілу систему, що зумовлена складною психічною структурою образу «Я», самосвідомістю як такою [5, с. 85–86].

Характеризуючи моральні задачі, виокремлюють такі їхні параметри, як складність, трудність. Складність задачі залежить від об'єктивних властивостей проблемної ситуації, її елементів і кількості зв'язків між ними, ступеня мінливості та невизначеності. Людина суб'єктивно сприймає складну ситуацію як труднощі, рівень переживань яких залежать від індивідуально-психологічних особливостей, наявності досвіду, рівня морального розвитку, загальної підготовки, умінь і навичок, ставлення до задачі. Саме тому однакові задачі можуть спричинювати в різних учнів різний ступінь труднощів.

Трудність – це міра невизначеності чи протиріччя для суб'єкта між тими чи тими аспектами задачі. Розв'язати задачу – означає відшукати спосіб і шлях виходу з труднощів. Для школярів елемент труднощі в розв'язуванні моральних задач є фактором морального особистісного розвитку [5, с. 98].

Аргументація педагога під час розв'язання конкретної моральної задачі має бути звернена і до розуму, і до почуттів дитини. Сутність моральної вимоги вихователь викладає на підставі логічних міркувань, впливаючи на емоції вихованця. Не зможе переконати учня той вчитель, який наводить свої аргументи, судження хаотично, не розмежовує першорядні та другорядні поняття, часто переходить з однієї теми на іншу, не пов'язує кінець бесіди з її початком. Слід зважати на те, що аргументування – це процес, який повинен

відбуватися в певній послідовності й розвитку, тобто необхідно дотримуватися законів логіки. Для того щоб переконати дитину, потрібно неодмінно викласти докази у формі фактів або свідчень. Одним із видів доказів є посилення на авторитет, а іншим – аргумент, побудований на взаємозалежності причини й наслідку. Аргументування продуктивно застосовують у ході аналізу різноманітних поведінкових ситуацій.

Зазначимо, що вчитель має дотримуватися бездоганної логіки пояснення, базованої на інтелектуальній та емоційній сферах. У виховному контексті важливо, щоб логічний спосіб аргументації був доповнений емоційно насиченим образним викладом етичного матеріалу, драматичною передачею моральних колізій. Останній спосіб формування й розвитку у вихованців етичних смислів та особистісних цінностей має безпосередній і глибокий вплив на їхні почуття. Формування загальнолюдських цінностей за допомогою емоційного забарвлення, логіки аргументацій ґрунтоване на визнанні вихованцем авторитету власних почуттів, на довірі до свого сприймання, хвилювання. Вихованці, які сприймають яскраві, образні докази вихователя, ніби перебувають у полоні власних почуттів [5, с. 135].

У реальних умовах педагогічного процесу методи виховання перебувають у складній і суперечливій єдності. Вирішальне значення тут має не логіка окремих засобів, а гармонійно організована їхня система. На певному етапі виховного процесу той чи той метод може бути застосований у більш-менш ізольованому виді. Без підкріплення іншими методами, без взаємодії з ними він втрачає своє призначення, сповільнює рух виховного процесу до запланованої мети.

Вищими моральними цінностями є правда, справедливість, щастя, сенс життя, любов, дружба, співпереживання; усвідомлення цих понять суттєво впливає на поведінку та свідомість людини. Цінності відображені у свідомості дітей у вигляді оцінних суджень. Оскільки реальна життєва

дійсність не знає чогось абсолютного, то моральні, духовні цінності мають відносний характер. Критерієм оцінювання дитини, молодшого школяра, слугує узагальнений, усталений образ, зразок, ідеал, на які вона хоче, може, має змогу рівнятися. Моральна цінність вчинку виявляється за допомогою порівняння з визнаним ідеалом добра, який зафіксований у свідомості молодшого школяра у вигляді певного комплексу моральних норм, правил рекомендованої поведінки. Різні діти в одній і тій самій ситуації поведуться по-різному, відмінність виявляється в тих цінностях, якими керувалася дитина, у її моральних позиціях.

Моральне життя школяра не можна вважати простим засвоєнням певних прописних істин чи правил поведінки, воно проходить у боротьбі, порівнянні мотивів, у постійному напруженні духовного стану дитини. Дитина так чи інакше постійно перебуває в стані духовного, морального, емоційно-чуттєвого вибору, що, безперечно, характеризує її як особистість. Моральний вчинок і моральна поведінка передбачають готовність обстоювати моральні цінності тоді, коли вони підлягають сумніву. На основі цього можна зробити висновок про надзвичайну важливість формування й розвитку ціннісних орієнтирів дитини в період навчання в початковій школі. Сукупність сформованих, усталених ціннісних орієнтирів розмежовує істотне та неістотне в дитячій свідомості, утворює своєрідну вісь свідомості, що забезпечує духовну усталеність дитини, спадкоємність певного типу поведінки й діяльності.

У початковій школі ціннісні орієнтації є об'єктом виховання, цілеспрямованого впливу, різні ціннісні орієнтири слугують ознакою духовної сформованості, самодостатності особистості, показником рівня її вміння жити серед людей, тобто в суспільстві. Структура ціннісних орієнтирів зумовлює такі якості особистості, як цілісність, надійність, вірність певним принципам, здатність до морального вибору заради ідеалів і

цінностей. Суперечливість у цьому плані, навпаки, породжує непослідовність поведінки. Ціннісні орієнтири одного учня можуть не збігатися зі структурою цінностей, що функціонують у загальносуспільній свідомості. Для однієї людини може бути вагомим зовсім не те, що є цінним із погляду суспільних інтересів і сталих норм. Ця обставина зумовлює різницю між ціннісними орієнтирами дитини та орієнтаціями на цінності, які поширені й панують у колективі, певній соціальній групі та суспільстві загалом.

Орієнтація на цінність – це ставлення дитини до зовнішніх настанов батьків, старших людей, педагогів, а також норм і звичаїв. Ціннісні орієнтири молодших школярів – внутрішній чинник формування їхньої свідомості, духовного світогляду та ставлення до життя, бачення себе в цьому житті й суспільстві. Як і цінності, вони відіграють дуже активну роль у формуванні та розвитку дитячої особистості [42, с. 231].

Початкова школа має сформувати й розвинути в молодших школярів такі ціннісні орієнтири, як: морально-етичні (духовні) цінності; естетичні почуття; родинні (сімейні) цінності; виховання почуттів; любов до книг, читання (формування морально-етичних цінностей через художні твори); гуманістичні почуття; совість (навчене сумління); співчуття до ближнього; любов до батьків (матері, батька), родичів; бережливе ставлення до довкілля, природи; виховання в дитини відчуття щастя від улюбленої праці; формування культури почуттів у дітей; виховання мужності, сили духу, сили волі; бажання робити добро [51].

Варто проаналізувати, як на уроках у початковій школі формуються та розвиваються описані орієнтири. Читання – ефективний засіб навчання, виховання та розвитку дитини. Саме на уроках читання, за умови створення належних умов, відбувається формування людини нового суспільства, закладають основи світогляду юного громадянина, його всебічного розвитку й вихованості. Одне із завдань курсу «Читання» полягає в розвитку емоційної

й почуттєвої сфер учнів, образного мислення, уміння висловлювати елементарні оцінні судження щодо прочитаного, формування морально-етичних уявлень і почуттів, збагачення соціального досвіду школярів. Коло читання молодших школярів охоплює твори для дітей цієї вікової групи з кращого надбання української та зарубіжної літератури. За тематичним спрямуванням це твори про природу в різні пори року; твори про дітей, їхні взаємини в сім'ї, школі; ставлення до природи, людей, праці; твори, у яких звучать мотиви любові й поваги до рідної землі, мови, традицій українського та інших народів; які містять морально-етичні поняття (добро, співчуття, людяність, честь, дружба та ін.); гумористичні твори; науково-художні твори про живу й неживу природу; пригодницькі твори; фантастика.

Поступове пізнання дитиною різноманітних людських доль і поглядів, зображених у текстах для читання, спонукатиме молодших школярів до розуміння того, що автори у своїх творах розкривають різні аспекти людського існування. У процесі пізнання життя і проходитиме виховання, формуватиметься ставлення до життя. Важливо, щоб учні на уроках читання під керівництвом учителя обговорювали зміст, помічали художні прийоми, виявляли головне, співпереживали, висловлювали своє ставлення до прочитаного, правильно оцінювали літературних героїв, замислювалися над мотивами їхніх вчинків.

У практиці роботи вчителів ці завдання виконують із залученням чітких, доступних дітям прикладів із життя людей, а також шляхом самостійного читання творів художньої й науково-пізнавальної літератури. Дитяча художня література в сюжетно-образній формі розкриває стосунки між людьми, зображуючи яскраві приклади поведінки в суспільстві, формує соціально-цінні зразки-ідеали поведінки молодшого школяра. Саме тому в початковому навчанні уроки читання мають найбільше та безпосереднє значення для морального виховання дітей.

У «Читанках» для початкових класів [46; 47] представлено твори, об'єднані в різні теми, більшість із яких формує загальнолюдські моральні цінності школярів: «Мова – дивний скарб», «Усна народна творчість», «Літературні казки», «Байки», «Оповідання про справи твоїх ровесників», «Вірші про світ природи і дитинства» та ін.

Під час вивчення оповідання В. Сухомлинського «Іменинний обід» [47, с. 71] учитель звертає особливу увагу дітей на обставини, які змусили головну дійову особу поводитися певним чином. Працюючи з текстом, діти разом з учителем спочатку аналізують сюжет, а потім – виконують завдання, спрямовані на з'ясування сутності поняття «справжня людина». Для цього педагог пропонує пригадати зміст і відповісти на запитання: «Чи сподобалося вам ставлення Ніни до бабусі? Якщо так чи ні, то чому?; У кого з вас є бабуся і як ви ставитеся до неї? За що ви її любите?; Ви розумієте, як треба ставитися до старших, не тільки до своєї бабусі?; Як ви гадаєте, чи насправді подружки Ніни стали б сміятися, що в її бабусі тремтять руки?». Елементарний аналіз вчинків дійових осіб допомагає дітям усвідомити такі моральні категорії, як чуйність, сміливість, доброта, справедливість, дружба (Додаток А).

Проводячи урок читання в 2 класі з теми «Дивись так, щоб побачити; слухай так, щоб почути» (В. Сухомлинський, «Я хочу сказати своє слово») [47, с. 110–112], учитель виховує в дітей любов до рідного краю, бережливе ставлення до навколишньої природи, любов і повагу до рідного слова, мови, гордість за неї (Додаток Б). Працюючи над темою уроку в 3 класі «Людина народжується, щоб лишити по собі слід вічний» (В. Сухомлинський «Який слід повинна залишити людина на землі?») [48, с. 115], педагог навчає дітей висловлювати свої міркування, збагачує уявлення про людяність, сприяє

осмисленню поняття «слід людини на землі», виховує бажання прожити життя не марно, бути добрими, працьовитими.

Отже, аналіз конкретних морально-етичних вчинків літературних героїв сприяє збагаченню морального досвіду учнів і є необхідною передумовою формування загальнолюдських моральних цінностей.

У процесі початкового навчання української мови поглиблюється уявлення школярів про навколишній світ, розвивається їхнє образне й логічне мислення; відбувається патріотичне, морально-етичне, естетичне виховання учнів, що забезпечує формування в них загальнолюдських моральних цінностей. Вивчення рідної мови в початкових класах створює можливості для розвитку соціальних навичок учнів, насамперед уміння спільно працювати в парах, у невеликих групах. Необхідно виховувати в дітей самоповагу й повагу до інших осіб, уміння оцінювати роботу інших людей або висловлювати з цього приводу критичні зауваження, змінювати свою думку в разі переконливих аргументів інших учасників спільної роботи.

Наголошуємо, що застосування різних видів творчих робіт із мови, читання, ігрових моментів сприяє не тільки успішному засвоєнню певних дидактичних завдань уроку, а й формує в молодших школярів мовно-національну самосвідомість, українську ментальність, що важливо для особистісного розвитку, духовного збагачення, інтелектуальної культури.

Отже, процес формування загальнолюдських моральних цінностей в учнів початкових класів необхідно здійснювати як цілісну систему у взаємозв'язку змістових компонентів освітнього процесу і комплексу запропонованих умов. Така організація роботи позитивно впливає на учнівський колектив і призводить до сформованості загальнолюдських моральних цінностей в молодших школярів.

2.3. Роль позакласної роботи у формуванні загальнолюдських моральних цінностей в учнів початкової школи

У вихованні учнів, розширенні й поглибленні їхніх знань, у розвитку творчих здібностей важлива роль належить спеціально організованій виховній роботі в позаурочний час, яку називають позакласною. Вона включає різноманітну освітню й виховну діяльність, спрямовану на задоволення інтересів і запитів дітей завдяки добровільній участі в різноманітній діяльності (обговорення книг, кінофільмів, відвідування екскурсій, участь у змаганнях, конкурсах, святах тощо).

Завдання позакласної роботи полягає в закріпленні, збагаченні та поглибленні знань, набутих у процесі навчання, застосуванні їх на практиці; розширенні загальноосвітнього кругозору учнів, формуванні в них наукового світогляду, виробленні вмінь і навичок самоосвіти; формуванні інтересів до різних галузей науки, техніки, мистецтва, спорту, виявленні й розвитку індивідуальних творчих здібностей та нахилів; організації дозвілля школярів, культурного відпочинку й розваг; поширенні виховного впливу на учнів у різних напрямках виховання. Її зміст залежить від загального змісту виховання учнівської молоді, що передбачає розумове, моральне, трудове, естетичне й фізичне виховання.

Позакласна робота базується на використанні загальних і специфічних принципів виховання, серед яких виокремлюють принцип добровільної участі, згідно з яким учні можуть обирати профіль занять за інтересами. За таких умов педагоги повинні ретельно продумувати зміст занять, використовуючи нові, ще не відомі учням факти, форми й методи, які б посилювали їхній інтерес.

Наступним принципом виховання є суспільна спрямованість діяльності учнів. Цей принцип вимагає, щоб зміст роботи гуртків, клубів та інших форм діяльності відповідав суспільним потребам, відображав досягнення сучасної науки, техніки, культури й мистецтва.

У позакласній діяльності слід ураховувати бажання школярів, їхні пропозиції, щоб кожен із них виконував цікаву для себе роботу. На особливу увагу заслуговує розвиток винахідливості, дитячої та юнацької технічної й художньої творчості. Під час занять перед учнями слід ставити завдання пошукового характеру (створення нових приладів, удосконалення наявних), вимагати від них творчого підходу до справи тощо.

Проведене дослідження засвідчує, що в організації позакласної роботи з формування загальнолюдських моральних цінностей молодших школярів найбільш ефективними є наступні принципи:

1. Принцип народності передбачає єдність загальнолюдських і національних цінностей; забезпечення національної спрямованості виховання, шанобливе ставлення до національних надбань тих народів, які мешкають в Україні.

2. Принцип демократизації вимагає подолання авторитарного стилю виховання; забезпечення співробітництва вихователів і вихованців; формування колективу на засадах волі і прагнень його членів; в цілому формування вільної особистості

3. Принцип природовідповідності спрямований на врахування багатогранної природи людини, особливостей її анатомо-фізіологічного і психічного розвитку з погляду віку і статі.

4. Принцип гуманізації передбачає створення оптимальних умов інтелектуального і соціального розвитку кожного вихованця; виявлення глибокої поваги до людини; визнання природного права кожної особистості

на свободу, на соціальний захист, на розвиток здібностей; виховання у молоді почуття гуманізму, милосердя, добротності.

5. Принцип неперервності впливає з того, що виховання є багатограним і багатфакторним процесом, який не обмежується ні часовими, ні віковими рамками; виховання здійснюється з часу народження і триває впродовж усього життя; соціальне і природне середовище й діяльність особистості так чи інакше впливають на формування певних якостей.

6. Принцип єдності виховання і життєдіяльності: процес виховання – не виокремлена сфера діяльності уособлених людей, він є цілісною системою організації життєдіяльності дітей і дорослих у сім'ї, школі, на виробництві, в соціально-природному середовищі; кожен компонент такої діяльності певним чином впливає на формування тих чи інших якостей особистості.

7. Принцип етнізації передбачає наповнення виховання національним змістом, спрямованим на формування національної свідомості і національної гідності; створення умов для дітей усіх національностей, які є громадянами України, навчатися рідною мовою, вивчати традиції, звичаї, обряди свого народу.

8. Принцип послідовності і систематичності має забезпечувати певний вплив на особистість дитини з урахуванням її вікових можливостей і розвитку, поступово розширювати систему вимог до діяльності; забезпечувати доцільну єдність вимог до вихованця з боку вихователів (членів сім'ї, учителів та ін.); створювати оптимальні умови для вияву самостійності вихованця при розв'язанні виховних завдань, дбаючи про розумне «дотикове» педагогічне керівництво.

9. Принцип культури відповідності передбачає нерозривний зв'язок виховання з культурними надбаннями всього людства і свого народу

зокрема: знання про загальнолюдські багатства в царині культури, про особливості розвитку і становлення національної культури і її взаємозв'язок із загальнолюдською, знання історії свого народу, його культури; забезпечення духовної єдності та спадкоємності поколінь [32, с 219 – 221].

Важливим засобом пропаганди художньої та науково-популярної літератури серед учнів слугує читацька конференція, яка допомагає глибше зрозуміти зміст, поетику твору, виховує літературно-естетичні смаки. Таку конференцію проводять на матеріалі одного або кількох творів однієї теми, творчості письменника, з окремої літературної або наукової проблеми. Залежно від типу конференції та індивідуальних особливостей читацького колективу обирають її структуру. Під час бесіди учні висловлюють своє ставлення до конкретного твору, читають напам'ять уривки з нього, ставлять інсценівки або переглядають діафільм, кінофільм. У форматі доповідей, повідомлень розмірковують про моральні риси, якості та вчинки персонажів, аналізують художні особливості творів. Така форма роботи сприяє формуванню й розвитку в учнів міцного переконання в тому, що слід поводитися згідно з моральними нормами; виховує патріотичні почуття, дисциплінованість, непримиренне ставлення до аморальних вчинків; оптимізує становлення цілісної моральної особистості з розвинутими якостями.

Дітям дуже подобаються тематичні вечори, вечори запитань і відповідей, які присвячуються різноманітним аспектам внутрішнього й міжнародного політичного життя, науки, техніки, культури, спорту, довкілля тощо. На таких вечорах виступають запрошені гості, демонструються кінофільми та ін. У їх підготовці й проведенні беруть участь учні. Завдяки виховним способам формується повага до рідного краю, до таких загальнолюдських цінностей, як свобода, рівність, справедливість

У роботі з молодшими школярами практикують ранки-зустрічі, літературні вікторини. Для участі в них запрошують відомих людей, письменників, літературознавців та ін. Водночас важливо подбати про активну участь учнів у їхній підготовці та проведенні [45]. Ця форма роботи передбачає ознайомлення школярів із надбаннями українського народу, прищеплює любов до рідного краю, навчає зберігати традиції українського народу. Показником ефективності масових форм позашкільної діяльності вважають кількісне охоплення, активність учнів.

Вивчення освітянського досвіду показало, що педагогічній практиці вчителі початкових класів широко використовують виховну годину, яку вважають дієвим засобом формування в школярів наукового світогляду й моральної поведінки. Тематику таких годин розробляє класовод з урахуванням особливостей колективу учнів, їх проводять у формі етичної бесіди, лекції, диспуту, усного журналу, зустрічі з цікавими людьми, обговорення книг та ін. Виховну годину наприкінці кожного місяця доцільно присвятити підбиттю підсумків навчально-виховної роботи класу. Тему виховної години повідомляють заздалегідь, розподіляючи необхідну літературу, готуючи питання, які цікавлять дітей, добираючи місцевий матеріал (цифри, факти, спогади тощо).

Виховна цінність участі учнів у гуртках художньої самодіяльності полягає в тому, що мистецтво естетично розвиває їх, пробуджує почуття відповідальності, дає змогу колективно переживати успіхи й невдачі. Учасники художньої самодіяльності краще розуміють і відчують красу мистецтва та природи, людських стосунків, цікавляться книгами.

Робота з періодичною пресою передбачає колективне читання й обговорення чергового номера газети, огляд публікацій із певної теми, представлення матеріалів під час ранкових зустрічей тощо. Педагог повинен дізнатися, які газети передплачують учні, як вони їх читають, із ким і як

обговорюють прочитане, що цікавить їх найбільше. Рекомендовано запланувати обговорення з учнями окремих матеріалів, виготовлення альбомів із газетних вирізок, ознайомлення з роботою місцевої друкарні й редакції та ін. Учителеві потрібно регулярно читати газети, добираючи матеріал для читання й обговорення на політичні, моральні, спортивні та інші теми. Дібрані статті доцільно поділити на такі, що призначені для читання вголос, для самостійного читання і для переказу. Можна дати учням завдання навчитися правильно читати конкретну статтю й переказувати її зміст. Розподіляючи матеріал для читання, ураховують уподобання учнів. Усе це сприяє розвитку патріотизму, любові до природи й до людей, взаєморозуміння, взаємодопомоги.

Групова виховна робота передбачає екскурсії на підприємства, у музеї, на виставки. З учнями влаштовують близькі прогулянки в парк, сад, на берег річки, а також одноденні походи, що виховує повагу до праці, любов до рідного краю.

Потреба індивідуального підходу до виховної роботи зумовлена тим, що будь-який вплив на дитину відбувається через індивідуальні особливості, «внутрішні умови». Необхідною умовою успішної індивідуальної роботи є вивчення індивідуальних особливостей учнів. Щоб впливати на особистість, треба її знати. Передусім важливо налагодити довірливі, доброзичливі стосунки між педагогами й вихованцями. Це часом нелегко, оскільки учні, які найбільше потребують індивідуальної виховної роботи, нерідко недовірливо ставляться до педагогів [24]. Велике значення при цьому має авторитет вихователя, знання ним вихованців, уміння швидко зорієнтуватися в ситуації, передбачити наслідки своїх дій. Така робота повинна бути систематичною, спрямованою не лише на проведення бесід із конкретного приводу, а й на заздалегідь продумані профілактичні розмови та інші заходи з вихованцями.

В індивідуальній виховній роботі осмислюють і визначають термін педагогічного впливу: розрахований він на отримання очікуваних результатів негайно чи внаслідок тривалого впливу на особистість. В одних випадках реагують на вчинок одразу, в інших – детально аналізують його, лише згодом вирішують, до яких заходів виховного впливу необхідно вдатися.

Методика індивідуального виховного впливу залежить від індивідуальних особливостей учня і його психологічного стану, темпераменту. У кожному конкретному випадку слід створити педагогічну ситуацію, яка б сприяла формуванню позитивних якостей чи усуненню негативних. Індивідуальний виховний вплив відбувається через безпосередній вплив педагога на особистість учня або через колектив. Ці способи взаємопов'язані, взаємодоповнюють один одного. Педагог безпосередньо впливає на вихованця наодинці з ним або в присутності учнів, батьків, педагогів. Це посилює виховний вплив, проте надуживати цим не слід, оскільки можна зашкодити почуттю гідності дитини. В опосередкованому впливі на вихованця між ним і педагогом з'являється нова ланка – колектив. Вплив колективу може бути відкритий (вихователь ставить перед ним завдання впливу на конкретного учня) або прихований (завдання формулюють так, що його виконання колективом позитивно впливає на учня). У першому випадку вихованець знає, що виховний вплив спрямований на нього, у другому – і він, і колектив можуть лише здогадуватися про це.

Індивідуальна виховна робота потребує координування впливу на учня педагогів, батьків і колективу, що можливо за умови щоденного аналізу результатів виховного впливу, обміну думками з питань життя й діяльності вихованців.

В індивідуальній виховній роботі використовують позакласне читання, колекціонування тощо. Індивідуальні форми роботи нерідко поєднують із груповими і фронтальними. Метою позакласного читання є формування в

учнів читацьких інтересів, вироблення культури читання. Педагог повинен пояснити дітям та їхнім батькам, що і як слід читати, скільки відводити часу на позакласне читання залежно від вікових та індивідуальних особливостей. Важливо, щоб читання літератури було системним. Складаючи індивідуальний план читача, слід урахувати вимоги до читання в конкретному класі. На матеріалі прочитаних книг доцільно проводити бесіди, під час яких учні обмінюються думками про улюблені твори. Корисно привчити дітей складати відгуки про прочитані книги.

Доречно створити в класі бібліотечку, до фонду якої входять книги зі шкільної бібліотеки й особисті книги учнів. Психологічний аспект такої бібліотеки полягає в тому, що книги постійно перебувають у полі зору учнів. Особливої уваги потребують учні, які мало читають, і ті, хто читає безсистемно, для них необхідно добирати книги цілеспрямовано. Позакласне читання формує морально-естетичні норми в дитини, патріотизм, культурні норми.

На загальний розвиток учнів, навчальну діяльність і поведінку позитивно впливає колекціонування, що розширює кругозір та пізнавальні інтереси, формує дослідницькі навички, виховує цілеспрямованість і наполегливість. Найчастіше школярі захоплюються колекціонуванням марок (філателія), монет (нумізматики), художніх листівок, плакатів, репродукцій, рідше – мінералів, плодів і насіння. Педагог повинен насамперед з'ясувати, кого і який вид колекціонування приваблює, що за мету ставить кожен колекціонер, які має досягнення, перед якими труднощами постає, якої допомоги потребує. На підставі цих спостережень можна планувати свою роботу. В одному випадку потрібно пояснити мету і значення колекціонування, у другому – обрати правильне спрямування, у третьому – допомогти зібрати, оформити і зберегти матеріали. Корисно організувати в класі виставки й огляди учнівських колекцій, повідомляючи про дату й час

заздалегідь. Усі експонати попередньо переглядає актив класу за участю педагога, потім складають план проведення виставки. Учитель чи хтось зі школярів готує вступне й підсумкове слово. Учасники виставки мають коментувати експонати.

Аналіз педагогічного досвіду вчителів початкових класів засвідчує, що ефективність масових, групових та індивідуальних способів виховання в формуванні загальнолюдських моральних цінностей молодших школярів зростає за умов, що вони систематизовані, пов'язані між собою й доповнюють одна одну, враховують запити й інтереси, вікові та психофізіологічні особливості учнів початкових класів Нової української школи, що успішно функціонує в сучасній системі освіти України.

Висновки до розділу 2

У процесі аналізу психолого-педагогічної літератури встановлено, що для забезпечення ефективності формування загальнолюдських моральних цінностей учнів початкових класів необхідно враховувати їх вікові та психофізіологічні особливості, зміну соціальної позиції. Першочергової уваги заслуговують розвиток довільної уваги, словесно-логічної пам'яті, уяви, допитливості, позитивного ставлення до довкілля, розширення інтересів, мотивація до навчання, емоційна сфера, вольові якості тощо.

З'ясовано, що в цьому віковому періоді будь-яка якість індивіда формується і розвивається у взаєминах, діях і вчинках, тобто за умови застосування діяльнісного, практико зорієнтованого, компетентнісного підходів до організації освітнього процесу.

Обґрунтовано, що моральне виховання як головний чинник розвитку загальнолюдських моральних цінностей молодших школярів – цілеспрямований двосторонній процес формування моральної свідомості, моральних почуттів, набуття моральних знань, вироблення навичок та звичок

моральної поведінки. Останню вважають моральною, якщо людина зважує, продумує свої дії, обирає правильний шлях для вирішення життєво важливих проблем.

Виявлено, що найефективнішим способом формування загальнолюдських моральних цінностей учнів є використання створених у світовій і національній культурі на різних етапах історичного розвитку моральних ідеалів, норм, правил і форм поведінки в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти.

Доведено, що навчальна діяльність має всі необхідні ресурси, які дають змогу розвивати в дітей моральні якості й духовні цінності під час вивчення будь-якого предмета через використання різних способів, методів і прийомів виховного впливу на школярів у відповідно сконструйованій дидактичній системі. Основу її складають опанування знань, вироблення умінь і навичок, формування компетентностей, заснованому на практичному використанні загальнолюдських моральних цінностей учнів початкових класів у процесі проведення уроків та позакласної виховної роботи.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі запропоновано теоретичне обґрунтування системи практичного вирішення проблеми формування загальнолюдських моральних цінностей в учнів початкової школи. Результати наукового пошуку свідчать про досягнення мети, виконання завдань дослідження, що дає підстави для формулювання наступних висновків.

1. Аналіз наукових засад проблеми формування загальнолюдських моральних цінностей в учнів початкової школи дав змогу констатувати багатогранність і поліаспектність цього явища. Вивчення психолого-педагогічної літератури послугувало підґрунтям для уточнення сутності понять «загальнолюдські моральні цінності», «моральне виховання», «моральна свідомість». Теоретико-методичну базу дослідження становлять наукові праці, в яких обґрунтовано сучасні психолого-педагогічні теорії формування загальнолюдських моральних цінностей учнів початкової школи.

Зазначено, що моральне виховання – це суспільне явище, підпорядковане законам суспільного розвитку, цілеспрямований вплив старшого покоління на молодше для формування в нього стійких моральних якостей, форма трансформації досвіду і сфера реалізації людської моральної культури. Уточнено поняття «моральна свідомість», що являє собою своєрідне поєднання почуттів, уявлень, де специфічно виявляються найбільш глибокі, основоположні вектори людського існування – стосунки індивіда з іншими особами, із суспільством, зі світом у цілому. Схарактеризовано зміст поняття «загальнолюдські моральні цінності» як набуті попередніми поколіннями, незалежно від расової, національної чи релігійної належності, морально-духовні надбання, що позначаються на поведінці й життєдіяльності окремої людини або певних спільнот.

Уточнено дефініцію поняття «формування загальнолюдських моральних цінностей в учнів початкової школи». Термін означає цілеспрямований, організований процес спільної діяльності школи, сім'ї, громадськості у формуванні загальнолюдських моральних цінностей у молодших школярів, вироблення необхідних якостей (гуманізм, доброта, чесність, чуйність, милосердя, совісність, інтернаціоналізм та ін.) в учнів початкової школи, що набуті попередніми поколіннями і визначають основу поведінки дитини.

2. Досліджено роль і значення емоційної компоненти у формуванні загальнолюдських моральних цінностей в учнів початкової школи. З огляду на психологічні особливості дітей молодшого шкільного віку, зазначено, що загальнолюдські цінності не можуть бути сформовані без емоційної складової освітнього процесу. Крім того, вона – провідний фактор у виборі методів, засобів і способів навчання й виховання; відіграє вагому роль у формуванні загальнолюдських моральних цінностей, моральних почуттів молодших школярів.

З'ясовано, що зміст загальнолюдських моральних цінностей охоплює сутність предметів, явищ, внутрішню семантику, моральне наповнення. Засоби, зумовлені метою й завданнями, методами та формами організації виховного процесу, суттєво позначаються на всебічному розвитку особистості. До основних складників загальнолюдських моральних цінностей зараховано повагу до людської гідності (довіру, доброзичливість, скромність, терпимість, толерантність, увічливість); доброту (шляхетність, турботливе ставлення до людей, щирість, добродушність, тактовність, милосердя, безкорислива допомога іншому, доброчинність); співчуття (чуйність, співпереживання, делікатність, поступливість, привітність, уважність); справедливість (самокритичність, чесність, вірність, аналіз

помилки, об'єктивність, вимогливість, непримиренне ставлення до антигуманних вчинків, мужність, принциповість, рішучість).

3. На основі аналізу педагогічного доробку вчених і практичного досвіду вчителів початкових класів у формуванні загальнолюдських моральних цінностей в молодших школярів виокремлено умови здійснення його на уроках та в позакласній діяльності в Новій українській школі.

Перша умова може бути реалізована багатопланово, а саме: 1) утвердження єдиних установок у ціннісно-художній і моральній орієнтації учнів на міжпредметній основі; 2) активізація процесу засвоєння навчального матеріалу та його систематизація; 3) розвиток загальнолюдських цінностей шляхом узагальнення елементів знань.

Друга умова ставить перед учителем початкової школи певні вимоги до його вмінь: діагностувати реальний рівень сформованості таких якостей, як мотиви, інтереси, установки, спрямованість особистості, ставлення до життя, праці, ціннісні орієнтації, життєві плани тощо; залучати вихованців до різних видів діяльності, яка постійно ускладнюється та сприяє всебічному та гармонійному розвитку особистості.

Третя умова виявляється в можливості учня самореалізуватися в роботі над собою під впливом внутрішніх спонукань. Вирішальну роль у процесі самовираження відіграє самосвідомість і самооцінювання.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми формування в молодших школярів загальнолюдських моральних цінностей. Подальшого вивчення заслуговує використання різних видів мистецтва в розвитку загальнолюдських цінностей молодших школярів у позашкільній діяльності та реалізація принципу наступності у формуванні загальнолюдських моральних цінностей молодших школярів і учнів середніх класів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдамарець Л.А. (2022). Ціннісні орієнтири формування громадянської компетентності сучасної молоді. *Особистість на шляху до духовних цінностей: інноваційна практика, набутий досвід: збірник матеріалів ІV Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Рівне: РУППО. С. 4 – 8.
2. Бех І. Д. (2003). Виховання особистості: у 2 кн. Кн. 1: *Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади : навч.-метод. видання*. К. : Либідь, 280 с.
3. Бех І. Д. (1998). *Особистісно зорієнтоване виховання : науково-методичний посібник*. К. : ІЗМН, 204 с.
4. Бех І. М. (1997). Духовні цінності в розвитку особистості. *Педагогіка і психологія*. № 1. С. 118.
5. Білецька І. О. (2004). *Виховання цінності іншої людини в молодших підлітків у процесі розв'язування моральних задач : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання»*; Інститут проблем виховання АПН України. К., 219 с.
6. Білоусова В. О. (1997). *Теорія і методика гуманізації відносин старшокласників у позаурочній діяльності загальноосвітньої школи: монографія*. К. : ІЗМН, 192 с.
7. Богуш А. М. (1992). *Українське народознавство в дошкільному закладі: навч. посібник*. К.: Вища шк. 398 с.
8. Боришевський М. Й. (1997). Духовні цінності в становленні особистості – громадянина. *Педагогіка і психологія*. № 1. С. 114–150.
9. Бутківська Т. В. (1997). Ціннісний вимір соціалізації учнів. *Педагогіка і психологія*. № 1. С. 130–136.
10. Ващенко І. (1998). Основні проблеми педагогіки майбутнього. *Педагогіка толерантності*. № 2. С. 86–95.

11. *Великий тлумачний словник сучасної української мови* / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ: Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. 1440 с.
12. Вишневецький О. (1997). Концепція демократизації українського виховання. *Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні*. Педагогічні концепції. К.: Школяр, С. 78–122.
13. Вишневецький О. (2001). *Теоретичні основи педагогіки: курс лекцій* : підручник для студентів / за ред. Вишневецького О. Дрогобич : Відродження, 268 с.
14. Вишневецький О. (2006). *Теоретичні основи сучасної української педагогіки*. Дрогобич: Коло, 608 с.
15. Вишневецький О. І. (1998). Орієнтири національного виховання. *Рідна школа*. № 5. С. 42–46.
16. Державний стандарт початкової освіти [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua/education/average>.
17. Докутіна О. М. (1990). Підготовка батьків до морального виховання дітей. *Початкова школа*. № 3. С. 53–55.
18. Доповідь на тему: «*Формування морально-етичних цінностей як запорука духовної реабілітації людини*» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://novopetrivka.at.ua/publ/dopovid_na_temu_formuvannja_moralno_etichnih_cinnostej_jak_zaporuka_dukhovnoji_reabilitaciji_ljudini/1-1-0-1.
19. *Енциклопедія освіти* (2008). Акад. пед. наук України; головний ред. В.Г.Кремень. К.: Юрінком Інтер, 1040 с.
20. Заброцький М. М. *Психологічні особливості молодшого школяра* [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://www.zippo.net.ua/index.php?page_id=230.
21. *Завдання і зміст морального виховання. Шляхи і засоби морального виховання* [Електронний ресурс]. Режим доступу :

- http://nazachot.ru/referat/pedagog/zag_osn_pedag/3385-zavdannya-i-zmist-moralnogo-vixovannya-shlyaxi-i-zasobi-moralnogo-vixovannya.html.
- 22.Зайченко І. В. (2008). *Педагогіка*: навчальний посібник для студентів вищих педагогічних навчальних закладів. 2-е вид. К. : «Освіта України», «КНТ», 528 с.
- 23.Закон України «Про освіту» від 2017 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
- 24.*Індивідуальні форми виховної роботи* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://teacher.at.ua/publ/individualni_formi_vikhovnoji_roboti/40-1-0-6759.
- 25.Карагодін В. М. (1997). *Проблема морального виховання у педагогічній думці IV–XI ст. : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01*; Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 18 с.
- 26.Киричук О. (2002). Розвивальне навчання – шлях до науково-гуманістичної системи освіти. *Початкова школа*. № 5. С. 7–8.
- 27.Ковальчук І. В. (2001). *Моральне виховання учнів українських шкіл Буковини (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01*; Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника. Івано-Франківськ, 20 с.
- 28.Ковальчук О. В. (1992). *Українське народознавство*. Книга для вчителя. К. : Освіта, 176 с.
- 29.*Концепція «Нова українська школа»* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>
- 30.*Короткий словник етичних термінів* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://magone.ucoz.ua/load/6-1-0-1>.
- 31.Кримський С. Б. (2003). *Запити філософських смислів*. К.: Прапан, 240 с.

32. Кузьмінський А. І., Омеляненко В. Л. (2008). *Педагогіка: Підручник*. 3-тє вид., випр. - К.: Знання-Прес, 447 с.
33. Лозко Г. С. (2004). *Українське народознавство*. 2-ге вид., доп. та перероб. К.: «АртЕк», 472 с.
34. Любар О. О. (1998). *Історія української педагогіки / за ред. М. Г. Стельмаховича*. К. : ІЗМН, 356 с.
35. Ляховець О. О. (2012). *Формування в учнів початкових класів загальнолюдських моральних цінностей: навчально-методичний посібник*. Черкаси, 132 с.
36. Ляховець О. О. (2013). Формування загальнолюдських моральних цінностей в початковій школі у позакласній діяльності *Вісник Черкаського університету*. Серія: Пед. науки. Випуск 1 (254). Черкаси, С. 64–66.
37. Макаренко А. С. (1984). *Лекції про виховання дітей: твори в 7 т.* К. : Рад. школа, Т. 4. 396 с.
38. Малафіїк І. В. (2009). *Дидактика: підручник*. К. : Кондор, – 406 с.
39. Мартинюк І. В. (1995). *Національне виховання: теорія і методологія: метод. посібник*. К. : ІСДО, 160 с.
40. Матвієнко О. В. (1999). *Моральне виховання молодших школярів у позаурочній та позашкільній діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01*. Національний пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. К., 20 с.
41. Мойсеюк Н. Є. (2001). *Педагогіка : навч. посіб.* 3-є видання, допов. К. : ВАТ «КДНК», 608 с.
42. Нікора А. (2008). Теоретико-методологічний аналіз проблеми формування ціннісних орієнтацій. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені Василя Сухомлинського*. Миколаїв : МДУ, Вип. 20. Т. 1. С. 226–232.

43. Орлова Н. В. (2008). *Формування духовних цінностей у дітей і молоді в творчій спадщині О. А. Захаренка* : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01; АПН України. Ін-т пед. освіти і освіти доросл. – К., 186 с.
44. *Педагогічний словник* / За ред. Ярмаченка М. Д. – К. : Педагогічна думка, 2001. – 514 с.
45. *Поняття позакласної та позашкільної виховної роботи* [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://teacher.at.ua/publ/40-1-0-1229>.
46. *Процес виховання. Принципи виховання* [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://www.nenc.gov.ua/doc/vvv/12_2009/L_zag_pedag/L_proces_princip_vihov.pdf.
47. Савченко О.Я. (2019). *Українська мова та читання: підручник для 2 класу ЗЗСО (у 2-х частинах): Ч.2*. К.: УОВЦ «Оріон», 144 с.
48. Савченко О.Я. (2020). *Українська мова та читання: підручник для 3 класу ЗЗСО (у 2-х частинах): Ч.2*. К.: УОВЦ «Оріон», 160 с.
49. Сапіжак Т. (2009). Наукові засади створення особистісно орієнтованих виховних технологій. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. № 23. С. 156–165.
50. Сергеєнкова О. П. (2012). *Вікова психологія: навчальний посібник*. К.: Центр учбової літератури, 376 с.
51. Сидоренко В. К. (2000). *Основи наукових досліджень*. К.: РНЦ «ДІНІТ», 260 с.
52. Стельмахович М. Г. (1997). *Українська народна педагогіка* : навч.-метод. посіб. для студ. пед. навч. заклад., держ. ун-тів. К. : Інститут змісту і методів навчання. 232 с.
53. Столярова Н. *Цілісна система виховання іноземних студентів – шлях до світового порозуміння* [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/VKhNU/Nzkr/2008_21/15.htm. 215

54. Струманський В. П. (1997). *Виховна робота в національній школі*. К. : ІЗМН, 184 с.
55. Сусллова В. *Формування загальнокультурної компетентності. Виховуємо Людину* [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://teacher.at.ua/publ/formuvannja_zagalnokulturnoji_kompetentnosti_vikhu_vuemo_ljudinu/19-1-0-8246.
56. Сухомлинська О. В. (1997). Цінності у вихованні дітей та молоді: етап розроблення проблеми. *Педагогіка і психологія*. № 1. С. 105–110.
57. Сухомлинський В. О. (1976). *Вибрані твори*: в 5-ти т. К.: Рад. школа, Т. 2. 670 с.
58. Сявавко Є. І. (1974). *Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку*. К. : Наукова думка, 154 с.
59. Третяк О.П. *НУШ як платформа формування моральних цінностей у молодших школярів*. Режим доступу: <http://conf.kubg.edu/ua^courses^paper^view>.
60. Трофімова Н. М. (1997). Моральні орієнтири молодшого школяра. *Педагогіка*. № 6. С. 59–64.
61. *Філософський словник* (1986) / за ред. В. І. Шинкарука. – К. : Голов. ред. УРЕ, 800 с.
62. Хамська Н. Б. (1998). *Підліток на шляху до моральності*. Вінниця : «Універсум – Вінниця», 136 с.
63. *Цінності та ціннісні орієнтації у системі людської діяльності* [Електронний ресурс]. Режим доступу : http://www.djereho.com/index.php?option=com_content&task=view&id=3400.
64. Ягупов В. В. (2002). *Педагогіка*: навч. посібник. К. : Либідь, 560 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Урок читання. 2-й клас

Тема: Про доброту і милосердя. Ніхто не має права ображати людину.

Мета: вчити оцінювати вчинки дійових осіб, поглиблювати уміння творчо працювати; з'ясувати зміст понять добрий, милосердний, привітний; формувати в дітей уявлення про те, що добра, чуйна людина завжди допомагає іншим, поважає, піклується про стареньких; виховувати чуйність, доброту, милосердя; розвивати мовлення учнів.

Обладнання: оповідання В. Сухомлинського «Іменинний обід» в запису; ілюстрації до розгляду ситуацій; вірші.

Хід уроку

I. Організація класу до уроку

— Діти, подивіться, будь ласка, на дошку, прочитайте й поясніть слова. Добрий – той, хто робить людям добро, чуйно до них ставиться. Милосердний – той, хто в будь-яку хвилину готовий надати допомогу. Привітний – той, хто виявляє доброзичливість, привітність.

II. Вивчення нового матеріалу

1. Розповідь учителя, декламування віршів учнями.

— Милосердя, доброта. Ще з давньоруських часів благодійність була в традиціях нашого народу. Цілком природним і закономірним вважалось допомогти знедоленому, нещасному, поділитись із ним шматком хліба, дати притулок бездомному, захистити старість й немічність, полікувати хворого чи каліку, захистити скривдженого.

Не говори про доброту, Коли ти нею сам не сяєш, Коли у радощах витаєш, Забувши про чужу біду. Що обіймає тепле слово В цім почутті таке, яке з глибин душі росте. Коли її не маєш ти, То раниш людяне в людині. Немає вищої святині, Ніж чисте слово доброти.

Доброта, милосердя – багатоликі. Потреба в них повсякчасна. Навіть тоді, коли немає біди, навіть там, де гори спокійні та твердь зелена не хитається під ногами.

Милосердя і доброта – як два крила, на яких тримається людство. В Україні проживає майже 2 мільйони самотніх людей. Близько 200 тисяч із них цілком або частково не здатні обслуговувати себе. 15 тисяч із них проживають в будинках-інтернатах, їх об'єднує немічність, самотність. У злигоднях живуть 1 150 тисяч людей. Близько 30 тисяч із них мешкають у напіврозвалених халупах. 70 тисяч людей отримують мізерну пенсію. Чимало є й таких, що проживають на межі бідності. Сумні цифри, незвичні... Та це правда життя. Важко уявити, що люди страждають не тільки від того, що не щодня мають свіжий хліб, а й від того, що не чують таких вкрай необхідних слів, як «Добрий день».

Кажімо більше добрих слів
Знайомим, друзям і коханим,
Нехай комусь тепліше стане
Від зливи наших почуттів.
Нехай тих слів солодкий мед
Чиюсь загоїть рану...

Чи можна бажати людині доброго дня зі злим виразом обличчя?

Бути привітним – означає радіти іншому, доброзичливим – означає бажати добра.

Навчімося добра, Як вчаться мови діти, Щоб потім все життя Його творить святе. Плекаймо крізь роки Троянди ніжні й жито, Тримаймо у серцях, Як сонце золоте. Даруймо для людей Погожі дні весняні, Щоб щирим садом вік Святився небокрай, Щоби беріз пісні Лунали до нестями І повнився добром Наш дім і рідний край.

2. Слухання й аналіз оповідання В. Сухомлинського «Іменинний обід».

А зараз, діти, послухайте оповідання з платівки. Доберіть до нього заголовок.

ІМЕНИННИЙ ОБІД

У Ніни велика сім'я: мати, батько, два брати, дві сестри і бабуся.

Ніна найменша: їй восьмий рік. Бабуся – найстарша: їй вісімдесят два роки. У бабусі тремтять руки. Несе ложку бабуся – ложка дрижить, крапельки падають на стіл.

Незабаром день народження Ніни. Мама сказала, що на її іменини у них буде святковий обід. На обід Ніна хай запросить подруг.

Ось і настав цей день. Мама накриває стіл білою скатертиною. Ніна подумала: це ж бабуся сяде за стіл. А в неї ж руки тремтять. Подруги сміятимуться. Розкажуть потім в школі, що в Ніниної бабусі руки тремтять.

Ніна тихенько сказала мамі:

Мамо, хай бабуся не сідає за стіл сьогодні.

Чому? – здивувалася мама.

В неї руки тремтять. Капає на стіл.

Мама зблідла. Не сказавши ні слова, вона зняла зі столу білу скатертину і сховала її в шафу.

Довго сиділа мовчки, потім сказала:

У нас сьогодні бабуся хвора. Тому іменинного обіду не буде. Поздоровляю тебе, Ніно, з днем народження. Моє тобі побажання: будь справжньою людиною.

(Варіанти учнівських заголовків: «Святковий обід», «Бабуся хвора», «Будь справжньою людиною»).

Назвіть усіх членів родини Ніни.

Хто був найстаршим, а хто – найменшим?

Який настрій панував у родині до розмови Ніни з мамою і після неї?
Чому слова Ніни так вразили маму?

Чи сподобалося вам ставлення Ніни до бабусі? Якщо так чи ні, то чому?

У кого з вас є бабуся і як ви ставитеся до неї? За що ви її любите?

Ви розумієте, як треба ставитися до старших, не тільки до своєї бабусі?

Як ви гадаєте, чи насправді подруги Ніни стали б сміятися, що в її бабусі тремтять руки?

Поясніть, як ви зрозуміли побажання матері: «Будь справжньою людиною»? Як ви вважаєте, чи зрозуміла Ніна свою помилку? Якщо так, то спробуйте продовжити це оповідання.

Як би ви вчинили у такому випадку?

3. Робота над прислів'ями.

Хто бабусяю має, той потіху знає.

Там бабусині руки, де онуки.

Закресліть всі букви О і прочитайте прислів'я. (Зумів скривдити – умій вибачитися.)

Озуомів сокриводоитои — оумой овиваочитиося.

Чи можна сказати, що це прислів'я є головною думкою прослуханого оповідання?

4. Робота над матеріалом підручника (с. 80 – 81, Олесь Данченко «Справжній товариш»).

1) Читання оповідання учнями.

2) Бесіда за змістом прочитаного.

Де жив Павлик?

Хто пішов до нього?

Що побачили діти?

Що вирішили учні?

Що зробила мама?

Якими були друзі Павлика? (Веселими, добрими, співчутливими, милосердними)

5. Читання вірша Пантелеймона Куліша «Бабуся» (С. 85).

Розкажіть про свою бабуся.

Як ви піклуєтесь про неї?

III. Дидактична гра «Оціни вчинок»

Ситуація 1

Дівчинка несе кошик із фруктами. Їй важко.

Розповідь учня.

Тато купив яблука. Вони були дуже запавні. Наталя знала, що бабуся любить яблука. Бабуся жила близесенько, зовсім поруч. Наталя дуже любила свою бабуся і захотіла пригостити її фруктами. Вона набрала повний кошик яблук. Нести було важко. Наталя пронесла трохи, але нести кошик не вистачало сили. Дівчинка зупинилася і подумала: «Що ж робити?»

Як ви гадаєте, чи донесла дівчинка яблука бабусі?

Розкажіть, що трапилось з Наталкою далі? (Дівчинка і хлопчик несуть кошик удвох і про щось розмовляють.)

Чи задоволена Наталя? Чому? Висновок. Товаришеві треба допомагати.

Ситуація 2

Зима. Дідусь ішов по тротуару, посковзнувся і впав. Петрик підійшов до дідуса, допоміг йому звестися на ноги.

Я вважаю, що Петрик чемний, добрий, вихований хлопчик. А ви як вважаєте?

Ситуація 3

Одного разу Сергійко вийшов на поляну. Він дуже зрадів, побачивши таку прекрасну природу. Він ліг на пухкеньку травичку і подивився довкола. «А як пахнуть прекрасні квіти!» – говорив він сам собі. В цей час хлопчик побачив, що його дідусь рубає дрова. Дідусь дуже стомився. Гарячий піт заливав його обличчя. Хлопчик подумав і сказав сам до себе: «Піду я до дідуся і допоможу йому». Сергійко пішов, почав швидко рубати дрова. Після роботи він пішов до водички і радо хлюпався в ній, примовляючи: «Я працьовитий, я всім буду допомагати».

Висновок. Це вчинок, в якому виявляється піклування про людину.

Погляньте, скільки добрих вчинків нас оточує! Це дуже радує! Через що, як ви вважаєте? (Відповіді дітей.)

Бачите, як багато доброго може зробити людина людині. І як тепло стає на душі від виявленого до тебе теплого ставлення. Давайте й надалі берегти і примножувати ці добрі вчинки, щоб ваші обличчя були завжди радісними від того, що ви зробили доброго.

Лікування добротою потребують не лише хворі, а й цілком здорові люди, в яких душа черства й глуха до чужого горя.

Лікування милосердям потрібне й тим, хто не бачить і не чує кривди, болю, несправедливості, горя.

Не нарікай на глухість душ людських й не гостри в злобі ти на них зубів. А ти що людям доброго зробив, Що вимагаєш доброти від них?

Лікуймо наші зболені серця, Лікуймо наші душі зачерствілі. Несімо правди непогасний стяг, І кривда в нашу долю не поцілить.

Є ще спасіння від недуг людських – Джерела віднайдімо ми цілющі... Мов подорожником, торкнімося до них, Й добром розквітнуть й просвітліють душі.

Скропімо серце щире, не черстве Людського милосердя еліксиром.
Воно, хоч кволе, знову оживе. У справедливість й людяність повірить.

IV. Підсумок уроку

– Отже, ростіть чуйними, доброзичливими, милосердними, добрими, бо це кращі риси людини, які так потрібні сьогодні нашій Україні.

Звучить запис пісні «Доброта».

V. Домашнє завдання

- 1) Опрацювати статтю підручника.
- 2) Розповісти про випадок із вашого життя, коли виявляються риси милосердя чи співчутливості.

Урок читання. 2-й клас

Тема: Дивись так, щоб побачити; слухай так, щоб почути.
В. Сухомлинський «Я хочу сказати своє слово».

Мета: Формувати в учнів уміння спостерігати за навколишнім світом, вчити добирати слова для передачі краси природи, вчити орієнтуватися в тексті, розвивати образне мислення, уяву, зв'язне мовлення і читацькі навички, виховувати любов до рідного краю, бережливе ставлення до навколишньої природи.

Обладнання: зошит, «Читайлик», складова таблиця, картки для розширення поля читання, картки із різнорівневими завданнями, таблиця із словами з оповідання, портрет В. Сухомлинського, таблиця із скоромовкою.

Хід уроку**I. Організація класу до уроку.**

- Діти, до якого уроку приготувалися? (Читання)
- Для чого дітям уроки читання?
- Читання – це віконечко у світ знань.

II. Стимулювання та мотивація навчально – пізнавальної діяльності.

1. Гра , «Вимов ланцюжок звуків» (проводить підготована учениця)

- Повторіть «ланцюжки» звуків : а – у – о – і; а – у – і – е ; а – о – е – и; і – у – е – а.

2. Читання складів за таблицею 3 (зошит «Читайлик») – с. 7

- прочитайте 1 стовпчик;
- прочитайте 3 рядок зверху;
- прочитайте склади з буквосполученням пр;
- прочитайте склади із звуком «е»

3. Промовляння потішки за вчителем

Жу – жу – жу – я дубок посаджу.

Улі – улі – улі – жолуді, як кулі.

Іло – іло – іло – листя пожовтіло.

4. Попрацюємо над скоромовкою (запис на таблиці).

Курличі курличуть,

Курличаток кличуть:

- Курли, курли, курличеньки,

До річеньки, до річеньки. Г. Бойко.

Прочитайте: - напівголосно повільно,

- напівголосно швидко,

- голосно швидко.

- Хто бажає повторити скоромовку напам'ять?

III. Перевірка домашнього завдання.

- Що вам було задано додому?

- Зараз ми послухаємо, як ви підготувалися виразно читати.

- Зачитайте уривок в особах, а саме – розмову хлопчиків. Передайте, читаючи, різні почуття: здивування, радість, захоплення, недовіру.

- Хто вдома пофантазував і придумав розповідь про цікавий випадок, що трапився з вашим песиком або кошеням ? (Малюнки дітей).

Оцінювання.

IV. Повідомлення теми і мети уроку

- Він пропонує вам справитися з таким завданням (вивішую таблицю)

- Прочитайте речення, роз'єднавши слова

Яхочусказатисвоєслово

(Я хочу сказати своє слово)

- Коли ви вже чули цей вираз?

- Які твори з цього розділу вже прочитали ? (В. Струтинський «Жива казка», Т. Коломієць «Задзвонив синенький дзвоник», Д. Павличко «Квітка», В. Артамонова «Їжачок - реп'яшок»).

- Сьогодні ми будемо опрацьовувати оповідання про ваших ровесників, про те, як малі учні вчилися спостерігати красу природи рідного краю і передавати це в своєму мовленні. І назва цього оповідання співзвучна з назвою розділу «Я хочу сказати своє слово».

- Написав його видатний педагог, вчитель, письменник, який завжди любив дітей – Василь Олександрович Сухомлинський (вивішується портрет)

- Пригадайте, які його твори ви вже читали в 2 класі? («По волосинці», «Сьома дочка», «Горбатенька дівчинка», «Як же це все було без мене?»)

- Як, на вашу думку, що ви повинні вміти на кінець уроку? (Відповіді дітей)

- Отже, підсумовуючи ваші відповіді ви повинні вміти :

виразно читати;

визначати головну думку;

мислити;

- робити висновки.

V. Вивчення нового матеріалу.

1. Читання оповідання вчителем.

- Я прочитаю оповідання, ви уважно прослухайте, щоб зуміли дати відповіді на тестові завдання.

2. Відкрийте зошити (с. 66), запишіть внизу сторінки відповіді.

Тести

1. Куди повела Катерина Іванівна першокласників?

а) у ліс; б) у поле;

2. Який був ранок?

а) тихий осінній; б) тихий весняний;

3. Про що вчилися розповідати учні?

а) про осінню пору; б) про осіннє небо;

4. Хто захотів сказати своє слово?

а) маленька Валя; б) маленька Катя;

5. Небо грало, трепетало, дихало ...

а) як жива рибка; б) як жива істота.

3. Взаємоперевірка. Вивіщується таблиця з відповідями.

Обміняйтесь зошитами, перевірте роботу товариша.

Хто допустив 1 помилку ? 2 помилки ? Молодці, уважні.

4. Словникова робота (робота в парах). Учні працюють на картках з метою розширення поля читання.

не бо

гра ло

дих ало

ска зала

трепе тало

Знайдіть і прочитайте найбільше слово.

- Що значить «трепетало»? (дрижало, трусилося, тремтіло)

5. Читання слів, що зустрінуться в тексті (З таблиці)

- Прочитайте слова, що зустрінуться в тексті, зверніть увагу на наголос. Читаємо «луною». Повела, осінній, точні, притихли, дивилися, перелітні, курликали, розповідати, повторювали.

- Чи є незрозумілі слова?

6. Самостійне читання оповідання.

- Прочитайте оповідання самостійно, напівголосно, звертайте увагу на розділові знаки, подумайте над таким запитанням:

- Що вчилися робити діти? (Розповідати про небо)

- Так що ж вчилися робити діти?

7. Фізкультхвилинка.

- А зараз відпочинемо

Читали, читали, за всім слідкували.

А очі, малята, втомлятися стали.

Їм слід відпочити. То ж зробимо зарядку.

Сідайте зручніше й усе по порядку:

Очі закрили. Ви бачили ніч?

Відкрили, закрили. Ще раз повторили.

Тепер подивіться то вправо, то вліво,

Вгору та вниз. Ще раз повторімо.

Дивіться, малята, синіє там даль.

А гляньте, на носі не всівся комар?

І знову очима поведіть вправо, вліво.

Усі відпочили? Берімось за діло.

8. Читання оповідання вголос «ланцюжком».

- Зверніть увагу, що саме сказали діти про небо?

- Так, що сказали діти про небо?

9. Аналіз змісту з елементами вибіркового читання.

- Знайдіть і прочитайте опис осіннього ранку.

- Чому в степу було сумно? (Вони тихо курликали, тому в степу було сумно)

- Які слова з цього опису передають спокій, сум? (Тихо курликали)

- Яке завдання поставила вчителька?

- Як поставились до завдання діти? Де про це сказано?

- Чи можна сказати, що вчителька була задоволена відповідями дітей?

- Хто з школярів дібрав найвлучніше слово?

- Яким Валя побачила небо? Як вона про це сказала? Прочитайте.

- Який був у неї настрій?

- Яким діти побачили небо після Валиних слів?

10. Визначення головної думки.

- Прочитайте мовчки останній абзац. Як ви зрозуміли його зміст?

(Ці слова передають головну думку оповідання).

- Отже, треба бачити красу рідного краю, навколишньої природи, бути спостережливим.

- А як потрібно ставитися до природи? (Обережати її, насаджувати дерева, квіти, не забруднювати навколишнє середовище.

11. Самостійна робота з картками (різномірне завдання).

- Завдання на жовтих картках: підготуйтеся до читання двох останніх абзаців, передаючи голосом сум, тривогу, зажуру.

- Завдання на синіх картках: підготуйтеся читати розмову Валі і вчительки, передаючи голосом запитальну інтонацію вчительки і замилювання, ніжність, радість дівчинки.

- Завдання на червоних картках: скласти розповідь про свої враження: Яким ти побачив небо, йдучи до школи? Сумним? Ласкавим? Сірим чи синім? Низьким чи високим?

Перевірка самостійної роботи.

VI. Підсумок уроку

- Ви гарно попрацювали на уроці. Давайте перевіримо чи з усіма завданнями ми справилися? Чи досягли мети уроку?

VII. Домашнє завдання

- виразно читати оповідання на с. 110 – 112 (для учнів, що працювали з жовтими картками);

- читати в особах (для учнів, що працювали з синіми картками);

- скласти і записати свої міркування в зошит на с. 66, «Яким ти побачив небо, йдучи до школи?»